

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ АРХИТЕКТУРА ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Тармоқ маркази директори

_____ С.Ю.Маткаримов

“ _____ ” _____ 2015 йил

“ШАҲАРСОЗЛИК ИННОВАЦИЯЛАРИ”

МОДУЛИ БЎЙИЧА

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тузувчи: проф. *М.К.Ахмедов*

ТОШКЕНТ-2015

Мундарижа

ИШЧИ ДАСТУР	3
МАЪРУЗА МАТНИ	8
1-Мавзу: Архитектура ва шаҳарсозлик инновацияларининг аҳамияти. Меъморий инновациялар тўғрисида тушунча	8
2-Мавзу: Илк шаҳарсозликдаги илғор ғоялар. Ўрта асрлар шаҳарсозлигида етакчи йўналишлар:	25
3 – Мавзу: Шаҳарсозликда меъморий ансамбллар ва комплекслар.....	37
4 - Мавзу: Илмий техник тараққиётнинг шаҳарсозликка таъсири. шаҳарлар чегараларининг ва шакллари кўринишларининг нисбийлиги.	49
5-Мавзу:Ҳозирги замон чет эл шаҳарсозлигида янги фикрлар. Барқарор шаҳарлар ва “Ақлли архитектура” тушунчалари.	57
6-Мавзу:Ўзбекистон шаҳарсозлигининг истиқлол даври вазифалари ва шартлари. Ландшафт дизайни ва меъморликдаги инновацияларнинг янги шаҳарсозликка таъсири.	73
ГЛОССАРИЙ.....	83

ИШЧИ ДАСТУР

I. Модулнинг мақсади ва вазифалари

“ШАҲАРСОЗЛИК ИННОВАЦИЯЛАРИ” модулининг мақсади: педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш курс тингловчиларини замонавий шаҳарсозликдаги инновациялар ҳақидаги билимларини такомиллаштириш, муайян шароитларга мос ҳолда ечим танлаш усуллари бўйича мутахассислик профилига мос билим, кўникма ва малакани шакллантиришдир. Шаҳарсозлик инновациялари масалалари ўзининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, мантиқий асосда уларни режалаштириш ва ривожланишини ижтимоий фаолият ва иқтисодий кўрсаткичлар билан узвий боғлаган ҳолда кўриб чиқиш зарур. Кўркам шаҳарларни барпо этиш – бу энг аввало жамият фаолиятининг ва шахснинг муносиб ривожланиши ҳамда инновациялардан иборатдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бадиий-эстетик тушунча – бу шаҳар қиёфаси ва унинг турли-туман томонлардан кўриниши фақатгина бадиий фаолият билан боғлиқ эмас. Шаҳарсозлик инновацияларининг турли-туман масалалари билан қўшилиб кетади. Шу туфайли шаҳарсозликнинг утилитар ва эстетик масалалари ўртасида қатъий фарқ мавжуд. Фанни ўқитишдан асосий мақсад – талабаларга шаҳарсозлик мажмуалар композицияси, архитектуравий мажмуа ва уни ташкил қилиш воситалари, шаҳарларни ривожлантиришнинг композицион тамойиллари каби илмий асосланган билимлар тизимини беришдан иборат.

“ШАҲАРСОЗЛИК ИННОВАЦИЯЛАРИ” модулининг вазифалари:

Шаҳарсозлик инновациялари яхлитлик яратиш учун мана шу икки масала – утилитар ва эстетик томонларнинг узвийлигига эришиш йўллари топиш кўникмасини шакллантириши керак. Бунга янги имкониятлар яратадиган маҳаллий анъаналар ва табиий шарт-шароитлардан фойдаланиш яхши натижа беради.

Шаҳар муҳитида инновацион муҳандислик ва техник иншоотларнинг кўпайиб бориши шаҳарсозликда аънанавий дунёқарашларни ўзгаришига ва янги эстетик дунёқарашларнинг шаклланишига олиб келади.

Шаҳар қурилишини бадиий жиҳатдан бошқариш, режалаштириш ва технологик ривожлантиришда ягона давлат бошқариш институтларидан фойдаланиш яхши натижа беради.

Бу омиллар шаҳарларнинг меъморий қиёфаси ва мезонларида, уларни эстетик баҳолашда ижобий ўзгаришлар киритади.

Шаҳарнинг қиёфасини инсон томонидан ҳажм-фазовий қабул қилиб олинadиган ташқи кўринишига мавжуд муҳит катта таъсир кўрсатади. У кенг миқёсдаги ғоя, тасавурлар ва туёғуларни аниқлаб беради. Инсонда ижобий туёғуларни уйғотиш – шаҳар архитектура қиёфасининг бирдан бир вазифасидир. Бундан ташқари қатор бошқа омиллар ҳам мавжуд. Улар сирасига индивидуал қурилиш фаолияти, фирма ёки бошқа жамоа ташкилотлари, давлат буюртмаси, хорижий инвесторлар олиб борадиган қурилиш фаолиятининг нақадар бир-бирига мос тушиши ёки мос келмаслиги масаласини киритиш мумкин. Бунда турли-туман ғоявий ва ахлоқий дунёқарашлар, эстетик мақсадларнинг қондирилиши масаласи эстетик хилма-хилликка олиб келиш вазифасини ҳал қилади.

“ШАҲАРСОЗЛИК ИННОВАЦИЯЛАРИ модулини ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

- шаҳарсозлик ҳақидаги тасаввурга эга бўлиши керак;
- анъанавий шаҳарсозлик турлари, таркиблари, ишлатилиш кўлами ва уларнинг тарихий босқичларини билиши зарур;
- шаҳарсозликда инновацияларни қўллаш, ансамбллар тузиш, шаҳар қисмларини шакллантириш кўникмаларига эга бўлиши лозим.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги “Янги архитектура: Чет эл, МДҲ ва Ўзбекистон”, “Қурилиш соҳасидаги инновациялар ўқув модуллари билан ўзаро боғлиқ ҳамда услубий жиҳатдан узвийдир.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар замонавий шаҳарсозлик усулларини қўлланилиши кўникмаларига эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти:

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкламаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкламаси				Мустақил таълим
			жами	жумладан			
		Назарий		Амалий машғулот	Кўчма машғулот		
1	Кириш. Архитектура ва шаҳарсозлик инновацияларининг аҳамияти. Меъморий инновациялар тўғрисида тушунча.	2	2	2			
2.	Илк шаҳарсозликдаги илғор ғоялар. Ўрта асрлар шаҳарсозлигида етакчи йўналишлар.	4	2	2			2
3.	Шаҳарсозликда меъморий ансамбллар ва комплекслар.	4	4	2	2		
4.	Илмий техник тараққиётнинг шаҳарсозликка таъсири. Шаҳарлар чегараларининг ва шакллари кўринишларининг нисбийлиги.	4	4	2		2	
5.	Ҳозирги замон чет эл шаҳарсозлигида янги фикрлар. Барқарор шаҳарлар ва “Ақли архитектура” тушунчалари.	6	6	2	2	2	
6.	Ўзбекистон шаҳарсозлигининг истиқлол даври вазифалари ва шартлари. Ландшафт дизайни ва меъморликдаги инновацияларнинг янги шаҳарсозликка таъсири.	4	4	2		2	
	Жами:	24	22	12	4	6	2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

“Шаҳарсозлик инновациялари” фанининг мазмуни ва моҳияти. архитектура ва шаҳарсозликда инновацияларнинг аҳамияти. меъморий инновациялар тўғрисида тушунча. Шаҳарсозлик инновациялари жиҳатларини мантиқий ҳолда унинг ривожланиши ва режалаштирилишини табиий, ижтимоий ва иқтисодий шароитлар билан узвий боғланган ҳолда кўриб чиқиш зарур. Гўзал шаҳарни барпо этиш – бу энг аввало жамият фаолиятини ва шахсни муносиб ривожланиши учун ва ҳамда кишиларнинг меъморий иншоотлардан қониқишини таъминлашдир. Шунинг илоҳотида олиш керакки, бадиийлик тушунчаси – бу шаҳар иморатларининг ўзаро ҳамоҳанг ягона қиёфада қўшилиб кетишидан ташкил топади. Шу билан бирга уларнинг эстетик жиҳатларини ифодалаб берадиган қатор омиллар мавжуд.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

Шаҳарсозликда меъморий ансамбллар ва комплекслар. Шаҳарнинг қиёфаси нарсани фазовий инсон томонидан қабул қилиб олинадиган ташқи кўринишини муҳити, қиёфани таъсири катта. У кенг миқёсдаги ғоя ва тассавурларни ва туйғуларни аниқлаб беради.

Одамда ижобий ҳиссиёт таъсирини аниқлай беради. Инсонда ижобий туйғуларни уйғотиш – бирдан бир шаҳар архитектура қиёфасини вазифасидир. Бундан ташқари тесқари боғлиқлар ҳам мавжуд. Уларнинг ғоявий ва ахлоқий дунёқарашлари, эстетик юксак мақсадларига ўзларида талаб қондирадилар.

Шаҳарнинг қиёфасида унинг босқичма босқич кўпқиррали ривожланишини тасвири мавжуд.

Мана шу оқим асосида 1960 - йилларда “муҳитли ёндашув” деган тушунча ривожланди. Унга биноан меъморчилик сунъий борлиқ яратиш санъати бўлганлиги учун ҳар бир иморат ички ва ташқи муҳитининг шаклланишини таъминлаши керак деб ҳисобланарди. Бу ҳам функционализмнинг рационализм, органик архитектура ва бошқа номлар билан қоришиб кетган дунёқараш эди. Бироқ бунда шаклнинг муҳит билан боғланиши эркинлиги диққатга сазовордир. Ҳозирги замон чет эл шаҳарсозлигида янги фикрлар. Барқарор шаҳарлар ва “ақлли архитектура” тушунчалари. Шаҳар архитектура қиёфасини маънолиги унинг муҳим сифатидир кўпгина омиллар энг аввало режалаштириш туркумини қулайлиги келишилганлиги унинг қисмлари билан ҳамоҳанглигидир.

Қаерда фаоллий муаммолар бартараф этилган бўлса жамоат марказлар тизими мавжуд бўлса ва аниқ ажратилган саноат ҳудудлари ўзаро боғлиқ йўл коммуникациялари бўлса, одатда шаҳар қиёфаси таъсирли. У аниқ ва инсон томонидан тушуниб олинади. Шаҳар қиёфаси равшанлигини унча кам бўлмаган омиллардан – бу ўз-ўзига хос қайтарилмаслигидадир. Айнан шаҳарларни ўзига хослиги орқали уларнинг кўп қирралиги намоён бўлади. Шаҳар қиёфаси ўзига хослиги ўзаро доимий ҳаракатдаги омилларни, табиий муҳит, тархий мерос шаҳарсозлик саноатини даражаси, техникавий имкониятлари ва бошқалар натижасида эришилади. Жойларни табиий шароитларда, шаҳар ривожланадиган жойда юзага чиқиш имконияти бўлган ҳолларда ёрқин архитектуравий композициясини барпо этиш ва шаҳар қиёфасини ўзига хослигига эришиш кўп ҳолларда яширилган.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1. Илк шаҳарсозликдаги илғор ғоялар. Ўрта асрлар шаҳарсозлигида етакчи йўналишлар.

Асосий адабиётлар

1. М.Қ. Аҳмедов. Шаҳарлар эстетикаси / ўқув қўлланма. Тошкент: ТАҚИ, 2015
2. Po'latov X. Shaharsozlik tarihi. Toshkent, 2009
3. Исамухамедова Д.У., Адилова Л.А., Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси Т. Фан ва технология 2010 I-II қисм.

Қўшимча адабиётлар

1. Аҳмедов М.Қ. Пути развития средневековых архитектурных ансамблей Узбекистана. Ташкент: Фан ва технологиялар, 2014.
2. Аҳмедов М.Қ. Ўрта Осиё меморчилиги тарихи .-Т.: “Ўзбекистон”, 1995.- 215с.
3. Аҳмедов М.Қ. Меморий мерос (2 қисмдан иборат).-Т.: “Fan va technologya”, 2011, бет ва 4+16 рангли расм.
4. Маноев С.Б. Ўзбекистон замонавий шаҳарсозлигида меъморий ансамбль ва компелкслар.

Интернет сайтлари

1. http://mvw.arhitekto.ru/txt/2razv_16.shtml
2. http://www.glazvchev.ru/books/mirarchitecture/glava_8/glava_08-01.htm
3. http://www.natlib.uz/rus/calendar_2006.pdf- Национальная библиотека Узбекистана
4. <http://www.archunion.com.ua/slovarik.shtml>

МАЪРУЗА МАТНИ

1-Мавзу: Архитектура ва шаҳарсозлик инновацияларининг аҳамияти.

Меъморий инновациялар тўғрисида тушунча

Режа:

1. Шаҳарсозлик инновацияларини ривожлантириш масалалари
2. Архитектуравий мажмуа ва уни ташкил қилиш воситалари.
3. Шаҳарларни ривожлантириш истиқболи ва уларнинг композицион муаммолари; шаҳар силуэтини бошқариш.

Калит сўзлар: Шаҳарсозлик, инновация, шаҳар, марказ, силуэт, фазовий тизим, шаҳар қиёфаси, мажмуа, жамоат марказлари

1. Шаҳарсозлик инновацияларини ривожлантириш масалалари

Шаҳарсозлик инновациялари жиҳатларини мантиқий ҳолда унинг ривожланиши ва режалаштирилишини табиий, ижтимоий ва иқтисодий шароитлар билан узвий боғланган ҳолда кўриб чиқиш зарур. Гўзал шаҳарни барпо этиш – бу энг аввало жамият фаолиятини ва шахсни муносиб ривожланиши учун ва ҳамда кишиларнинг меъморий иншоотлардан қониқишини таъминлашдир. Шуни инобатга олиш керакки, бадиийлик тушунчаси – бу шаҳар иморатларининг ўзаро ҳамоҳанг ягона қиёфада қўшилиб кетишидан ташкил топади. Шу билан бирга уларнинг эстетик жиҳатларини ифодалаб берадиган қатор омиллар мавжуд.

Шаҳар марказини қиёфасига эстетик талаблар. Шаҳар марказини шакллантиришда умумий масала уларни ролини аҳолини жамоат ҳаётини жамлашда, инсон кўзини шаҳарни гавжум жойлари кўринишида, қулай бўлишлари, аҳолини турли хил талабларини, қониқтириш ва қўллаб туришлари тегишли керакли равишда басавлат бўлишлари талаб этади.

Айрим ҳолларда барпо этилагн шаҳар маркази бошқатдан барпо этиш уларни янги ижтимоий ва фаолий боғланишни жавоб берадиган жамоа мажмуалари билан бир томондан, ва 2-томондан ўсиб бораётган шаҳар

худудларига баробар композицион тизимини тузиш ва табиий ва суъий манзарани ўрнатиш.

Умумшахар марказларини фаолиятини бошқатдан кўриб чиқиш маданий ва ахборот имкониятлари энг мухим халқ хўжалигини бошқариш қисмларини, корхона марказини оширишга қурилишни зичлаш ва биноларни қаватларини оширишга келтиради.

Умумшахар марказни режалашдатуркуми махсуслаштириш ва бир бирига кириб кетган фаолиятларни, бир тамондан у махсуслаш тирилган марказларни марказий район ташқарисида, бошқа томондан кўпфаолиятли мажмуаларни лойихалаштирилади.

Айрим иншоотлар янада ўзларини мустақиллигини йўқотиб мураккаб бирликни қисми бўлиб қолади. Шахар марказини архитектураси, иншоотларни катта фазовий тизимини бошқариб боради.

Умумшахар марказларини фаолиятини бошқатдан кўриб чиқиш маданий ва ахборот имкониятлари энг мухим халқ хўжалигини бошқариш қисмларини, корхона марказини оширишга қурилишни зичлаш ва биноларни қаватларини оширишга келтиради.

Умумшахар марказни режалашдатуркуми махсуслаштириш ва бир бирига кириб кетган фаолиятларни, бир тамондан у махсуслаш тирилган марказларни марказий район ташқарисида, бошқа томондан кўпфаолиятли мажмуаларни лойихалаштирилади.

Айрим иншоотлар янада ўзларини мустақиллигини йўқотиб мураккаб бирликни қисми бўлиб қолади. Шахар марказини архитектураси, иншоотларини катта фазовий тизимини бошқариб боради.

Маълумки, таъмирланадиган ва янги қуриладиган шаҳарларнинг бадиий қиёфалари маълум бир халқ ва жамиятнинг иқтисодий имкониятлари, эстетик дунёқарашлари, қурилиш усул ва технологиялари ҳамда тарихий тараққиётдан бошлаб замонавий ривожланиш даврини ўзида акс эттиради.

Шаҳарсозлик инновациялари масалалари ўзининг моҳиятидан келиб чиққан холда, мантиқий асосда уларни режалаштириш ва ривожланишини

ижтимоий фаолият ва иқтисодий кўрсаткичлар билан узвий боғлаган ҳолда кўриб чиқиш зарур. Кўркем шаҳарларни барпо этиш – бу энг аввало жамият фаолиятининг ва шахснинг муносиб ривожланиши ҳамда инновациялардан иборатдир. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бадиий-эстетик тушунча – бу шаҳар қиёфаси ва унинг турли-туман томонлардан кўриниши фақатгина бадиий фаолият билан боғлиқ эмас. Шаҳарсозлик инновацияларининг турли-туман масалалари билан қўшилиб кетади. Шу туфайли шаҳарсозликнинг утилитар ва эстетик масалалари ўртасида қатъий фарқ мавжуд.

Шаҳарсозлик инновациялари яхлитлик яратиш учун мана шу икки масала – утилитар ва эстетик томонларнинг узвийлигига эришиш керак. Бунга янги имкониятлар яратадиган маҳаллий анъаналар ва табиий шарт-шароитлардан фойдаланиш яхши натижа беради.

Шаҳар муҳитида инновацион муҳандислик ва техник иншоотларнинг кўпайиб бориши шаҳарсозликда аънанавий дунёқарашларни ўзгаришига ва янги эстетикдунёқарашларнинг шаклланишига олиб келади.

Шаҳар қурилишини бадиий жиҳатдан бошқариш, режалаштириш ва технологик ривожлантиришда ягона давлат бошқариш институтларидан фойдаланиш яхши натижа беради.

Бу омиллар шаҳарларнинг меъморий қиёфаси ва мезонларида, уларни эстетик баҳолашда ижобий ўзгаришлар киритади. Шаҳарнинг қиёфасини инсон томонидан ҳажм-фазовий қабул қилиб олинадиган ташқи кўринишига мавжуд муҳит катта таъсир кўрсатади. У кенг миқёсдаги ғоя, тассавурлар ва туёғуларни аниқлаб беради. Инсонда ижобий туёғуларни уйғотиш- шаҳар архитектура қиёфасининг бирдан бир вазифасидир. Бундан ташқари қатор бошқа омиллар ҳам мавжуд. Улар сирасига индивидуал қурилиш фаолияти, фирма ёки бошқа жамоа ташкилотлари, давлат буюртмаси, хорижий инвесторлар олиб борадиган қурилиш фаолиятининг нақадар бир-бирига мос тушиши ёки мос келмаслиги масаласини киритиш мумкин. Бунда турли-туман ғоявий ва ахлоқий дунёқарашлар, эстетик мақсадларнинг қондирилиши масаласи эстетик хилма-хилликка олиб келиши мумкин.

Шаҳарнинг қиёфасида унинг босқичма босқич, кўпқиррали ривожланиши акс этади. Илмий техник тараққиёт жамоа ва ҳар бир одам фаолиятининг барча соҳаларида, оламни қабул қилиб олиш жараёнларини, шу билан бирга эстетик дунёқарашнинг инобатга олган ҳолда инновацион ғояларнинг биринчи ўринга чиқиши лозимлигини аниқлаб беради. Шу билан бирга илмий-техник тараққиёт жараёни бевосита инсонга таъсир кўрсатиб, унинг шаҳар атроф муҳитини қабул қилиш хусусиятларига таъсир кўрсатади, бундан ташқари, табиий муҳитнинг ўзининг ҳам ўзгариши туфайли ҳозирги замон сунъий фазовий ҳолатининг янгиша шаклланишига юзага келади.

Мана шундай ўзгаришларнинг юзага келишини эстетик жиҳатдан аниқловчи ва кўрсатиб берувчи категория ҳамда тушунчалар мавжуд. Бу тушунчалар атрофимиздаги ҳар томонлама бўлаётган ўзгарлардан келиб чиқиб, шаҳарларнинг кўзга ташланадиган архитектура қиёфасида ифодаланади. Улкан қурилиш комплексларида замонавий техниканинг тез суръатлар билан кириб келиши шаҳарсозлар олдига мураккаб муаммони – архитектура асарларини оммавий саноатлаштириш, қурилма ва материалларни эстетик имкониятларидан оммавий фойдаланишдек вазифани кўяди.

Шаҳарсозликнинг ўзининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, мантиқий жиҳатдан шаҳарларни режалаштиришни ва шаҳар ривожланишини ижтимоий фаолият ва иқтисодий кўрсаткичлар билан узвий боғлаган ҳолда кўриб чиқиш зарур. Гўзал шаҳарни барпо этиш – бу энг аввало жамият фаолиятини ва шахснинг муносиб ривожланиши учун архитектура санъатида эстетик қониқишни таъминлашдир. Шу билан бирга яна шуни ҳам инобатга олиш керакки, бадиий тушунча – бу шаҳар қиёфаси ва унинг элементлари кўринишида кўпгина ҳолларда ҳамоҳанг тарзда кўшилиб кетади. Бинобарин улар эстетик назардан бир қаторда туришига қарамасидан улар ўртасида қатъий фарқ мавжуд. Улар инсон ҳаракатининг йўналишига қараб фарқ қилади. Шунинг учун ҳам шаҳар қиёфасини қабул қилиш ва айниқса уни шакллантириш кўпқиррали фаолият ҳисобланади. Шаҳарнинг ҳақиқий қиёфасини қабул қилиш фаолиятида инсон хотирасида мавжуд шакллар фазо ва

вақт бирлигида мухрланади. Объектив борлиқнинг ҳақиқий мавжуд томонларини акслантирувчи қиёфа эса инсон онгида субъектив кўринишида акс этади ва ҳар бир инсон онгида унинг қабул қилиш, фикрлаш, танлаш ва бошқа индивидуал имкониятларидан келиб чиқади. Шаҳар тасвирининг киши онгида ифодаланиши унинг меъморий сифатларининг акс этиши билан белгиланиб, кўпгина омиллар билан аниқланади ва энг аввало шаҳар режалаштириш усулига мувофиқлиги билан, шаҳар композицияси ва унинг элементларининг мутаносиблиги билан аниқланади.

Қайси бир шаҳарда методологик масалалар ҳал қилинган бўлса, масалан, турар жой мажмуалари, жамоат марказлари тизими, саноат районлари ўзаро боғланган, йўл коммуникациялари ва бошқа тармоқлар шакллантирилган бўлса, одатда бундай шаҳарлар қиёфаси ммукамал ва тушунарли бўлади. Бундай шаҳарлар ҳам қулай, ҳам гўзал бўлади ва инсонлар томонидан яхши қабул қилинади.

Шаҳар қиёфасининг гўзаллиги унинг ўзига хослиги ва бетакрорлигидадир. Шаҳарларнинг айнан мана шу хусусиятлари - ўзига хослиги орқали, уларнинг кўпқирралилиги аниқланади. Шаҳарнинг ўзига хослиги, доимо ҳаракатдаги омилларнинг ўзаро боғлиқлигидан иборат бўлиб, булардан табиий-географик муҳит, тарихий мерос, шаҳарсозлик маданияти, техникавий таъминот даражаси ва бошқа имкониятларда намоён бўлади.

Энг асосийси – бу табиат ва техниканинг ҳар томонлама иккита ажратиб бўлмайдиган муҳитни шакллантирувчи элементи эканлиги ҳамда биз яшаётган, ҳаракатланаётган ва ўзимиз унинг ажралмас қисми сифатида иштирок этадиган муҳитнинг яхлитлигини ҳис этишдир.

Шу туфайли ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос архитектура қиёфасини шакллантириш ва сақлаб қолиш муаммоси бугунги кунда амалий мазмунга эгадир. Бу муаммонинг илмий асосларини ишлаб чиқишга талаб тобора ўсиб бораверади. Бугунги кунда шаҳарлар қиёфаларини шакллантириш қуйидаги омил билан ифодаланади: мухтор шаҳарлардан, оммавий аҳоли жойлашиши тизимига ўтиш. Бироқ қайта тикланадиган энергия тизимини ишлаб чиқариш ва

кўллаш ҳамда экологик масалаларда хусусийлик сақланиб қолади. Шаҳарларнинг ташқи боғланиши ташқи тез юрар транспорт коммуникацияларига боғлиқ бўлиб қолади ва ўзаро унча узок бўлмаган шаҳарларга яқинроқ ёндашиш, хизмат турлари ҳамда марказларини ўзаро дифференциациялаш ғоялари кенгроқ тарқалади.

2. Архитектуравий мажмуа ва уни ташкил қилиш воситалари.

Шаҳарсозликнинг улкан суръатлар билан ривожланиши натижасида, аҳолининг касбий фаолияти, турмуши ва дам олиши учун қулай муҳитлар яратиш муаммолари юзага келди. Бу муаммолардан одамларнинг эҳтиёжини қондирадиган ва бадиий жиҳатдан уйғунлашган мажмуалар яратиш масаласи келиб чиқади. Маълумки жамоат марказлари шаҳар ташкил этилиши ва ривожланиши билан ривожланган. Масалан, Самарқанднинг Регистон майдони шаҳар шаклланишида пайдо бўлиб, ривожланди. Ўрта Осиё шаҳарларида жамоат марказлари монументал диний бинолар ва савдо иншоотлари билан ажралиб турар эди. Жамоат марказлари бош чорраҳалар - чорсулар атрофида, шаҳар дарвозалари олдидаги майдонларда ва бозорлар атрофларида шаклланган. Ҳар бир тарихий даврда жамоат марказлари, бинолар таркиби, шаҳарда жойлашиши, қурилиш услуби ва биноларнинг ўзаро масштаблилиги билан фарқ қилар эди. Ўрта асрлар шаҳарсозлигида жамоат марказлари маҳобатли тарзда ташкиллаштирилар эди. Шаҳар марказларида катта майдонлар ажратилар эди. Бунга мисол Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлардаги Регистон майдонларини келтириш мумкин. Қадимда магистрал кўчалар келиб шу майдонларга туташар эди.

Ҳозирги кунда шаҳарларнинг умумий композициясида ҳам жамоат марказлари асосий роль ўйнайди. Шаҳар марказларида юқори аҳамиятдаги бинолар, очиқ майдонлар, монументал ҳайкалтарошлик ва пластика асарлари, табиий – ландшафт шакллари, ободонлаштириш қурилмалари интеграциялашади. Марказларнинг бадиий тугалланганлиги, марказий ташкил этувчи бинолар гуруҳининг ўзаро уйғунлашиб, архитектуравий ансамблни

ташкил этганидадир. Бу ерда ансамблни ташкил этувчи қисмларининг бир-бири билан бадий жиҳатдан боғланиши ва шаҳар тизимида кулминация масалалари келиб чиқади. Бадий бир-бири билан боғланиш (субординация) – унинг ташкил этувчиларининг ҳажми ва мукамаллик даражасидан қатъий назар, ансамбл бирлигининг муҳим шарти ҳисобланади.

Ўтган асрда шаклланган функционал шаҳарсозлик амалиёти ва лойиҳалаш натижаларини олиб қарасак, у бугунги кун талабларига жавоб бермайди. Олдингидек қаттиқ чекланган ва деталлаштирилган таклифларга нисбатан ҳозирги даврда одамларнинг қулай ва хавфсиз ҳаётгузаронлиги учун муҳим масалаларни замонавий тамойиллар асосида ҳал этиш керак. Жумладан, шаҳар бош режаларида эски шаҳар қисмининг инфратузилмасини ҳал этиш, маданий меросни сақлаш, боғ-паркчилик санъатини қайта тиклаш ва экологик муаммоларни ҳал этиш, муҳандислик – транспорт тизимларини муаммоларини кечиктирмасдан ҳал этиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Республикамызда кичик бизнес ва тадбиркорликка катта эътибор берилиши натижасида пойтахтимизда янги услубдаги бинолар ансамбллари ва комплеклари вужудга келди. Ўзбекистон замонавий шаҳарсозлигида шаҳар табиий муҳити ва ландшафтини ташкил этиш масалалари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Тошкент шаҳрида жаҳон замонавий меъморчилигида “яшил белбоғ” деб номланувчи шаҳар муҳитини кўркамлаштирадиган экологик коридор юзага келди. Тошкент шаҳрида миллий анъаналар асосида Алишер Навоий номидаги Миллий боғ ташкил этилди. (1-расм). Бу усул чуқур ўрганилиб, бутун Ўзбекистон шаҳарсозлигига тадбиқ этилиши лозим. Миллий боғчилик санъатимизни республикамизнинг бошқа шаҳарларида ҳам кўриш мумкин: Ургенчдаги Амир Темур ва Шоирлар боғи, Намангандаги Бобур сайлгоҳи, Қўқондаги Муқимий ва Фурқат боғлари, Навоийдаги Алишер Навоий ҳайкали билан боғ. Бу боғларнинг асосини миллий чорбоғ услуги ташкил этади.

Собиқ социалистик жамиятларида жамоат марказларини лойиҳалашда кўпроқ функционал ва моддий эҳтиёжлар муаммоларига эътибор берилиб, табиий шарт-шароитлар ва бинолар бадий муҳитига иккинчи даражали масала

сифатида қаралар эди. Бутуниттифоқ лойиҳа ишлари ва қурилишнинг типлаштирилиши натижасида шаҳарлар жамоат марказларида ва айниқса тураржой районларида ўхшаш ва монотон қурилишлар юзага келди. Биноларни лойиҳалашда республикаларнинг табиий шарт – шароити ва халқларнинг асрий анъаналари ҳисобга олинмас эди.

Ҳозирги кунда шаҳарлар ўсиб уларнинг ҳудудлари кенгаймоқда. Шаҳар янги бинолари магистраллар бўйларида жойлаштирилиб, шаҳар атрофидаги майдонларни қамраб олмоқда. Эски марказлар кенгаймоқда, аммо уларнинг режаси замонавий ҳаракат талабларига жавоб бермайди. Натижада шаҳар марказида гуруҳланган жамоат, маъмурий ва томоша биноларига аҳоли бориши кийинлашади. Бу эса баъзи мамлакатларнинг шаҳарларида жамоат марказларининг шаҳар атрофига кўчирилишига сабаб бўлмоқда. Бу ҳодисани олдини олиш учун мавжуд марказларни радикал қайта тиклаш ишлари олиб борилади.

Хўш, бинолар мажмуасини лойиҳалашда қайси тамойилларга асосланиш керак. Қайси жамоат бинолари турларини ансамбл ёки комплекс тарзда жойлаштириш мумкин. Биринчи навбатда, бу биноларнинг функцияси бири-бирига яқин бўлиши мақсадга мувофиқ. Иккинчидан, бинолардан фойдаланишда ва хизмат кўрсатишда техник ва технологик жиҳатдан бири-бирига ҳалақит бермаслиги керак. Масалан, институт айрим ўқув биносини унинг қошидаги лицей ёки коллеж билан бирга ансамбл тарзда жойлаштириш мумкин. Агар катта институт ёки университет бўлса, унинг ўқув корпуслари, ректорат, кутубхона, ётоқхона, лицей ва коллеж биноларини яхлит комплекс тарзда жойлаштириш мумкин. Бунга мисол, Тошкентдаги Миллий университет комплекси ҳисобланади. Самарқанд шаҳрида бульвар хиёбони атрофида университет комплекси шаклланди. Йиллар давомида узун айланма бульвар атрофида университет ўқув корпуслари қурила бошланди. Мустақиллик йилларида бу комплекс янги лицей биноси билан тўлдирилди. Бульвар атрофидаги боғ бутун комплексни тоза ҳаво ва салқинлик билан таъминлайди ва талабалар дам олиши учун қулай жой ҳисобланади. Аммо бульвар атрофидаги

кўча ва автомобиллар ҳаракатланиши ўқув жараёнига халақит беради. Шунинг учун университет комплекслари шаҳар асосий кўчаларидан узоқда жойлашиши маъқул.

Юқоридагилардан келиб чиқиб қуйидаги илмий натижалар ва хулосалар ишлаб чиқилди:

— XIX – XX асрларда Собиқ Шўролар даврида Ўзбекистон тарихий шаҳарларини қайта қуришда унинг анъанавий структураси етарлича ҳисобга олинмади;

— Рубъа кўринишидаги шаҳар ва унинг элементлари: регистон майдонлари, жума масжиди майдонлари, бош чорраҳа - чорсулар, шаҳар дарвозаларидан бошлаб марказга келадиган расталар, даҳа ва маҳалла марказларидек муҳим шаҳарсозлик элементлари йўқ бўлиб кетди;

— Истиқлол меъморчилигида янгича жамоат бинолари ва уларни лойиҳалаш йўналиши шаклланди. Уларнинг бадиийлигини кучайтириш мақсадида ансамбл, комплекс ва ландшафт меъморчилигига кенг ўрин берилмоқда;

— Истиқлол мафкурасини акс эттирадиган Тошкент шаҳридаги Олий Мажлис биноси, Алишер Навоий Миллий боғи ансамбли, Анжуманлар саройи мажмуаси ва бошқа меъморий ансамбл ҳамда комплексларнинг шаклланиш қонуниятлари чуқур илмий таҳлил қилиниб, ОТМ талабалари ва лойиҳачи – амалиётчи архитекторлар орасида мунтазам ўрганилиб борилиши лозим;

— Республика пойтахти ва вилоятлар марказларида янгидан – янги ансамбл ва комплекслар пайдо бўлмоқда. Булар пойтахтимиздаги Мустақиллик майдони, Мустақиллик ва Эзгулик монументи ҳамда Эзгулик аркаси, Хотира майдони, Амир Темур хиёбони ансамбли, Миллий боғ атрофида шакланган ансамбл, Банклар ассоциацияси ва Аквапарк, Шахидлар хотираси мемориали, Бухородаги Кўҳна ва боқий Бухоро ансамбли, Термиздаги Алпомиш майдони, Ургенчдаги Жалолиддин Мангуберди ансамбли, вилоятлардаги хотира майдонларини киритиш мумкин;

— Хотира майдонларининг композицияси ва типологияси шаклланди. Бу майдонлар композициясининг асоси ягона ўқда жойлаштирилган майдон ва унинг атрофида жойлаштирилган айвон, хайкал, фаввора ҳамда дарахт ва буталардан иборат;

— Тошкент шаҳрида жаҳон замонавий меъморчилигида “яшил белбоғ” деб номланувчи шаҳар муҳитини кўркамлаштирадиган экологик коридор юзага келди. Бу усул чуқур ўрганилиб, бутун Ўзбекистон шаҳарсозлигига тадбиқ этилиши лозим.

3. Шаҳарларни ривожлантириш истиқболи ва уларнинг композицион муаммолари; шаҳар силуетини бошқариш.

Мустақиллик йилларида миллий кадриятларининг тикланиши ва унинг асосида олиб борилган тадқиқотлар Ўзбекистон ҳудудида шаҳарсозлик маданиятнинг вужудга келиш тарихи милоддан аввалги биринчи минг йиллик бошларига бориб тақалишини кўрсатмоқда. Бинобарин, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Қарши ва Шаҳрисабзнинг 2700 йиллиги, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги ЮНЕСКО ва бошқа нуфузли хорижий ташкилот ҳамда чет эл мамлакатлари элчихоналари ва олимлари эътирофи иштирокида нишонланганлиги фикримизнинг далилидир.

Бироқ, собиқ шўролар ҳокимияти даврида, миллий меъморлик мана шундай қадимий шаҳарсозлик анъаналари етарлича ҳисобга олинмаганлигини кўрамиз. Чунончи Самарқанд, Андижон, Бухоро ва бошқа тарихий шаҳарларимизда қурилган типовой 4-5 қаватли турар жойларни, кинотеатр, кафе ва бошқа кўпгина иморатларни Россиянинг Магнитогорск, Челябинск шаҳарлари, Беларусия ва Украина республикаларининг кўплаб шаҳарларида учратиш мумкин эди. Бунинг сабаби шундаки, ўша пайтларда қабул қилинган қатор дастурларнинг мақсади индустриал усулни қўллаб, аҳолини турар жойларга бўлган эҳтиёжини қондириш эди. Бироқ бу дастурлар амалга ошмади ва 1980-йилларнинг охирларида юзага келган сиёсий аҳвол бир қатор ўзбошимчаликларга олиб келди. Бунинг натижасида аҳоли уй –жой билан

етарлича таъминламаганлиги туфайли 1980 йилларнинг бутун собиқ шўролар мамлакати бўйлаб қишлоқ хўжалиги экин майдонлари ҳисобидан индивидуал уй жой сектори ривожлана бошлади. Саноат корхоналари ва бошқа объектлар хусусийлаштирила бошланди. Лойихалаш тизими издан чиқиб кетди. Меъморчилик ва шаҳарсозликни ҳуқуқий йўлга солиш муаммоси юзага келди. Шу туфайли Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси билан Давлат Қурилиш кўмитаси асосида Ўзбекистон Давлат архитектура ва қурилиш кўмитаси ташкил қилинди. Тез орада “Турар жой кодекси”, “Шаҳарсозлик кодекси” қабул қилинди. Бу қонунлар асосида архитектура ва қурилишни ривожлантиришга қаратилган қатор фармойиш ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Шулар асосида лойихасиз қурилиш таъқиқлаб қўйилди. Давлат бюджети ва маҳаллий ҳокимиятлар маблағи ҳисобидан шаҳарлар, қишлоқ аҳоли пунктларининг бош планларининг тузиш тартиби белгиланди (Бугунги кунда шаҳарлар бош планлари марказлашган ҳолда Республика Ҳукумати томонидан амалга оширилмоқда).

Маълумки собиқ шўролар даври архитектураси ва шаҳарсозлиги XIX аср охири XX бошларида Европада юзага келган функционализм оқими қонун-қоидалари асосида шаклланган эди. Шу туфайли бу оқимнинг асосини шаҳар худудини саноат, турар жой, дам олиш, жамоа маркази каби функционал зоналарга бўлиш принципи ташкил қилар эди. Функционализм йўналиши дастлабки XIX-XX аср бошларида саноат шаҳарларини қуриш чоғида ўзини оқлаган эди. Кейинчалик у догмага айланиб қолди ва шу туфайли Европада 1960-чи йилларда ундан воз кечилди. Бироқ таассуф билан шуни таъкидлаш керакки, шўролар тизимидан меърос қолган бу ғоядан воз кечиш баъзи лойихаловчилар учун ҳануз қийин кечяпти. Чунки шаҳарсозликка оид баъзи бир меъёрий ҳужжатларда шаҳарни функционал зоналарга бўлиб қуриш ғояси ҳамон эътироф этилмоқда. Франция, Голландия, Германия ва бошқа мамлакатларда XX асрнинг охириги чорагигача саноат зонаси сифатида фойдаланилган ва бугунги кунда бўш ётган денгиз порти, складлар, завод ва

фабрикалар, ҳудудлари турар жой ва дам олиш масканлари сифатида қайта лойихалаётганлигини кузатиш мумкин.

Бу борада мустақиллик йилларида Ўзбекистон шаҳарсозлигида ҳам талайгина ишлар қилинди. Чунончи Самарқанддаги кўн заводи, спирт-арок заводи, трикотаж фабрикаси, Бухорода пахта заводи, гўшт комбинати, Фарғонада ёғ-экстракт заводи, Андижон, Ургенч ва бошқа шаҳарларда собиқ шўроларнинг марказга йўналтирилган иқтисодиётига қаратилган талайгина бўш ётган саноат корхоналари ва улкан складлар ҳудуди янги мақсадларда қайта бошдан планировка қилинди. Бу ҳудудларинг аксарияти савдо-сотик муассасалари ёки кўкаламзорлаштирилган майдонлар сифатида ишлатилмоқда. Лекин ҳали ҳануз бўш ётган мана шунга ўхшаш талайгина саноат корхоналари ҳудудларидан самарали фойдаланилмапти. Бунга эски шаҳарсозлик меъёрлари ва усуллари йўл қўймаяпти. Шунинг учун ҳам эски усуллардан воз кечиб, Республикамиз шаҳарсозлигида юртбошимиз ташаббуслари билан амалга оширилаётган ишлар чуқур илмий таҳлил қилиниб, шаҳарсозлик амалиётига кенг татбиқ этилмоғи лозим. Маълумки шаҳарсозликнинг бош омилларидан бири бу ишлаб чиқариш кучлари, аҳоли яшаш пунктларининг ўзаро жойлашуви ва уларнинг ўзаро боғловчи йўллар тизимининг шаклланишидир. Шу туфайли креатив инновацион ғоялар асосида Асака ва Самарқандда автомобил заводлари, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Тошкентдаги вагон-ремонт заводи, металл қуйиш заводи, мотор заводи ва вилоятлардаги қатор текстил фабрикалари, гилам фабрикалари, логистика марказлари ва бошқалар бунёд этилди. Қисқа муддатда тамоман янги мазмундаги саноат бинолари меъморчилиги саноат бинолари меъморчилиги юзага келди.

Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонни бошқа вилоятлар билан боғловчи темир ва автомобил йўли, Фарғона водийсига олиб борувчи тунелли тоғ довони йўли, ўнлаб кўприк ва йўл ўтказгичлар бунинг гувоҳидир.

Ўзбекистон иқлим шароитини ҳисобга олиб, шаҳарсозликда ландшафт архитектурасини қўллаш йўналиши юзага келди. Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврида кенг ривожланган декоратив боғ-роғлар ва чорбоғлар,

фавворалар бунёд қилиш санъати давом эттирилиб, Тошкент шаҳрида Аква парк, Шаҳидлар хотираси мажмуаси, Алишер Навоий номидаги Миллий боғ ва ўнлаб бошқа боғлар, фавворалар ландшафт меъморчилигини янгича босқичга кўтарди. Тошкентдаги Бўзсув ва Ургенчдаги Шовот каналлари ёқасидаги оромгоҳларнинг яратилиши соҳилбўйи архитектурасини юзага келтирди. Буларнинг барчаси инновацион ғоялар амалга оширилмоқда. Ҳовуз ва фаввораларни лойиҳалашда янгича технологиялар қўлланилмоқда, турли суғориш ускуналари, жумладан автоматик пуркагичлардан фойдаланилмоқда. Илгари дарахтлар тури ва кўринишига етарли эътибор берилмаган бўлса, эндиликда каштан сингари ҳавони яхши тозалайдиган, қуюқ соя берадиган, тикка ўсадиган, одам организми учун зарур бўлган фитоцидлар ишлаб чиқарадиган игна баргли дарахтлар, гул ва буталарнинг янгича турларига кенг ўрин берилмоқда. Мустақиллик даври шаҳарсозлигининг инновацион ғояларидан яна бири Андижон, Фарғона, Наманган, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлармисолида тадбиркорлик объектларини ўз ичига олган ўрта қаватли турур жойлардан ташкил топган шаҳар иарказий магистралларини шакллантириш фаолиятidir. Бу амалиёт анъанавий расталарни замонавий технологиялар асосида қайта тиклаш ҳаракатидан ташкил топиб, халқ учун қулай ва Европа шаҳарсозлигида бугунги кунда қўлланилаётган усулга мос келади.

Шаҳар композицияси ўзининг пойдевори сифатида планлаштириш қарорига эга. Бироқ у силуэт орқали- яъни шаҳар “танаси” ва бепоён осмон орасидаги чегара билан аниқланади. Нозик дидли кузатувчилар Пол Цукера каби америкалик танқирчилар шуни аниқладиларки, бундай чегаранинг характеридан, осмонни ҳис қилиш мумкин. Унинг ёзишича: осмон баландлигини субъектив ҳис қилиш, атрофдаги иншоотларнинг пастки қисми кенлиги, узунлиги ва баландлиги, ўйини билан чақирилади.

Бунақа ҳиссиясига карнизларнинг контури ҳам, фронтонлар, қувурлар ва миноралар ҳам таъсир қилади.

Одатда, осмоннинг баландлаги ёпиқ занжир ҳосил қилган майдон узра худди, эт баланд бинодан уч-тўрт марта баланд бўлиб кўринади.

Бу баландлик кўпроқ, битта иншоот жойлашган майдонларга, худди париждаги Соғласия (Розилик) майдони каби, у ерда осмоннинг баландлиги кўз билан чамалагаира (паст) бўш кўринади.

Биз учун силуэт инсон психикаси нуқтаи назаридан келиб чиқсак, жуда муҳим ҳисобланади. Декарт координат таларидагина, абстракт системадаги на горизонтал-вертикал қийматлар тенг бўлади. Унинг ёрдамида хоҳлаган йўналишда кўчиш мумкин бупра кўтарилиш, ёки тушишни ҳис қилмайсиз. Шунинг учун, горизонтал ўзгаришларнинг барчаси бизнинг оигимизда қайд қилинади, хаттоки бошланғич тасаввурларимизда аниқ мухрланади. Горизонтал теккисликнинг танлаган йўналиши йўқ. У ҳолда горизонтал теккисликдан, яъни бизнинг оёғимиз остидан, вертикал йўналишдаги нигоҳимиз тез идрок қилади. Горизонтал йўналишдаги нигоҳимиз одатдаги ҳаётимизни яъни, кундалик ҳаракатларни идрок қилади вертикал кўринишдагиси эса, рухий зўриқиш, инсон иродасини намоён қилади. Ўзига хос “Осмонга йўналтиради”. Бу қадимдан тан олиниб, Библиядаги афсоналар гувоҳлик беради.

Вавилан минораси қурилишида, хуронинг қаҳри келиб, қурувчиларнинг тилларини аралаштириб юборган. Натижада улар гапира олмай, бир-бирини тушунмаганлар.

Азал-азалдан инсон, осмонга вертикал тарзда қурилишлар қуришга аҳамият бериб келган. Двуречья (2 тил) хоқимлари баланд платформаларга саройлар ва ибодаги хоналар ўрнатилганлар. Кичрайиб кетган зиналар орқали осмон узра Марказий Америкадаги, Мисрликларнинг ёдгорликлари Двуречья пирамидаси қад кўтарган.

Ундан сўнг юқорига қараб қўнғироқхонала, насроийларнинг ибодатхона гумбазлари, масжид миноралари, будда дини ибодагихонаси елпаклари чўзилган.

Табийки, диний иншоот ва ҳокимият шаҳар аҳолисини бошқариши керак бўлган. Шунинг учун уларнинг алоқаси туфайли кўриш майдонида силуэт туғилари. Ёзишлорича худди арабий бутун нарсадек.

Бу силуэтга ихтиёрий бўлмаган назар бизга тарих томонидан берилиб, атрофимизни ўраб турган дунёни қабул қиламиз. Маданият бинолари, унда ҳукмронлик қилган тасаввурлар анланган.

Афинадаги Парфенон ва акрополь бинолари унчалик баланд эмас. (Устунларининг баландлиги 10 метр атрофида). Қараганда, унинг асоси бўлиб Акрополь қояси хизмат қилган. У шаҳар узра қад кўтарган. Шаҳарнинг рамзий маркази мустаҳкам ўрнатилиб, ҳозирда ҳам вайрона бўлса ҳам, бир неча бор вайрон қилинган хононлар пойтахти устидан ҳукмронлиги кўриниб турибди. Бизнинг эрамизнинг дастлабки асрларида империяси кенгайиб, катталашиб кетган римликлар, бутун Европани эгаллаб олганлар. Улар тенги йўқ қурувчи бўлганлар. Бироқ бақувват вертикал иншоотлар қуришга интилоганлар. Уларнинг барча қурилишлари бутун дунёга тарқалган, улар кукка қараб қуришга интилмаганлар. Лекин, баландликларнинг кескин ўзгаришига бефарқ бўлмаганлар. Шунинг учун, ҳар бир ибодатхона, кичик бўлса ҳам, албатта баланд платформага – подиумга ўрнатганлар. Бунда шаҳар марказидан туриб, ибодатхона томи осмон фонидида албатта “ўқилиши” керак бўлган. Рим императори ҳукмронлиги мустаҳкамланганидан кейин, ҳеч ким вертикалларнинг шаҳар ҳукмронлиги сили этидаги ибодатхоналардан триумфал устунларга (колонна) ўтди: Трояна ҳайкали ва бошқа шунга ўхшаш ёдгорликлар, устунлик қила бошлади. Улар осмон фонидида эркин кўриниб турган. Шаҳар плани бўлган қадимги ўймакорлик.

Феодал Европада, Осмон узра шаҳарда доимо вертикал “уруши” давом этган. Шаҳарлиларнинг оддий уйлари узра зарогонларнинг миноралари қад кўтарган. Улар албатта мудофаа ролини ўйнаганлар. Бундан ташқари улар, бугунги кунгача. Балонье устида ҳамма миноралардаги энг балнди. Азинелли-оиласига мансуб. Унинг баландлиги- 120 метр. 13 асрда шаҳарлик комуналок

Италияда ғолиб бўлиб. Бунинг натижасида феодал, савдогар ва хунармандлар билан урушда мағрур миноралар вайрон бўлди.

Флоренцияда улардан битта ҳам қолмади фақат Болоньёда бир нечтаси қолган ва биттагина, ривожланишдан тўхтаб қолган. Италия шаҳарчасида Санджиминьянода ҳозирча 20тадан ортиғи сақланиб қолган.

Россия шаҳарларнинг қурувчилари қаримдан силуэтни нозик тузиш билан ажралиб турганлар. Юқорида айтилган, рус шаҳарлари планировкасининг ландшафт принципи у ўзининг тугалланган ифодасини кремл минораларини ва кўп гумбазли соборларини жойлаштириши ва муносабати ҳақида ўта қайғуриши оқибатида юзага келди. Уларга кўпгина бир гумбазли черковлар ўхшаш бўлган.

Баланд бўлмаган, йиллар қорайитирб ташлаган ёғочдан қурилган уйлар, ок тошдан ёки оқланган катта черковлар, кўнғироқхона устунлари, тилла гумбазлар, осмонда аниқ тасвирланиб аниқ қаришлик кўрсатарди.

Қадимги рус шаҳарсозларининг асосий муаммоси, вертикалларни мохирлик билан жой-жойига кўйиши ва ландшафтнинг адабий потенциалини кўрастиб беришдан иборат.

Асослаб шуни айтиш мумкинки, рус шаҳарлари силуэти, ҳар бир ҳолда таомнидан янгитдан ясалиб, янгидан чизилган.

Москва катталашда, Кремльда Успенский соборнинг куб шаклдаги ҳажми ва унинг гумбазлари худди боғлам каби бўлиб, қурилиш бўлмасди. Буюқ Иван кўнғироқхонасининг қурилиши Борис Годунов даврида сингли бадий акт саналган. Москва силуэтининг мустахкамланиши ва ривожланишида Кремль тепасидаги бақувват миноранинг устки қавати 4да чодир бўлиб, унинг тепасида 2 бошли бургут ўрнатилган бўлиб, булар катта рол ўйнади.

Осмон узра қад кўтарган йиртқич қушлар, самодержавиянинг қудратини ҳаммадан устунлигини, ҳатто черковдан ҳам юқори туришади, ҳокимиятни ҳеч ким билан бўлинмаслигини билдириб келган – то совет даври келиб, уларни тубиндан тайёрланган юлдузлар билан алмаштирмагунча қадар.

Ўтган асрлардаги қурилишларнинг ҳажми жуда катта бўлган. Хар бир қадимги шаҳарнинг силуэти “қонуни” – мустаҳкам. Натижада 19 ва 20 асрларда уни қуллаб қувватлаш керак эди. Бу табиий ҳол, чунки силуэт – йўналишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Шу билан бирга 2 хил йўналишни – шаҳар фазоси бўйича ва унинг тарихий саналари бўйича аниқланади.

Назорат саволлари

1. ”Шаҳарсозлик инновацияси” тушунчаси
2. Шаҳарларнинг тузилиши, шаҳар ҳудуди.
3. Шаҳарларнинг таркибий қисмлари.
4. Архитектуравий мажмуалар қандай ташкил қилинади.
5. Мустақиллик йиллари шаҳарсозлик маданияти

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси. (асосий тушунча ва тамойиллар). Тошкент: Ўзбекистон, 2003.
2. Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси // дарслик, 1 қисм. Тошкент: Чўлпон, 2009, 160 б.
3. Пўлатов Х. шаҳарсозлик тарихи. Тошкент: 2009
4. Исамухамедова Д.У. шаҳарсозлик асослари // Ўқув қўлланма. Тошкент: ТАҚИ, 2000, - 140 б.
5. Ахмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Тошкент: ўзбекистон, 1995. – 215 б.
6. ШНҚ 2.07.01-03*, шаҳар ва қишлоқ аҳоли пунктлари ҳудудларини ривожлантириш ва қурилишини режалаштириш.

2-Мавзу: Илк шаҳарсозликдаги илғор ғоялар. Ўрта асрлар шаҳарсозлигида етакчи йўналишлар:

Режа:

1. Илк шаҳарсозликдаги техник тараққиёт жиҳатлари: осмон ўпар бинолар мажмуалари, тоннеллар ва эстакадалар, кечки ёритиш воситалари.
2. Шаҳар архитектуравий қиёфаси ва фазовий композицияси.
3. Шаҳарсозликда техника тараққиёт воситаларининг ўрни.

Калит сўзлар: илғор ғоялар, фазовий композиция, архитектуравий қиёфа, янги шаҳар, Меъморилик, Сунъий борлик, табиий борлик, турар жой, шаҳарсозлик, парамодерн.

1. Илк шаҳарсозликдаги техник тараққиёт жиҳатлари: осмон ўпар бинолар мажмуалари, тоннеллар ва эстакадалар, кечки ёритиш воситалари

Ҳозирги вақтда тарихий бой меросни сақлаб қолиш учун янгича ёндошув белгиланди, қачонки шаҳарсозлик босқичида иккита фазовий тизимлар тарихий вужудга келган ва ҳозирги замон шаҳарсозлик тизимидир. Биринчи ҳолатда сўз шаҳарни тарихий маркази ва унинг биринчи асосий кўринишда сақлаб қолиш, иккинчи ҳолда улкан жамоат иншоотларини, шаҳар ўзагини ривожлантирувчи энг аввало ер ости қисмидан фойдаланиш ва ёнбош ҳудудларни қуриш ҳисобига амалга оширилади. Шаҳар қиёфасида гавдалантириш оҳангдош бирлигини шаҳар қурилиши мероси ва ҳозирги замон қурилишида миллий маданиятни ажралмайдиган ўзига хос қисми ҳисобланади.

Йирик шаҳар марказида аҳоли гуруҳларини жойи ўзара боғлиқлиги жиҳатидан ҳамisha ҳам асосий шаҳар бошчилик қилган – ўзининг ўлчами бўйича, қурилиш моҳияти бўйича ва фазовий жойлашуви бўйича. Янги шаҳарларнинг – иши ўзгача, бир-биридан ажралган ҳолда ҳосил бўлади, бироқ хўжалик жараёнида мамлакатлар у ёки бу туманлари ўзлаштирилади, режалаштирилган гуруҳлар бутунлиги ташкил топади. Бу ерда, тартиб бўйича, аҳоли жойлари алоҳида, аҳоли гуруҳларини жойлаштириш тизимини ташкил этиш, аҳолини жойларини тенг тақсимлаш, умум хўжалик фаолиятини

бирмунча купроқ ёки камроқ тенгликда тақсимланади, жойлаштирилган тизим бўйича. Мисол учун Набережная Челни аҳоли гуруҳларини тизимли жойлаштирилганлиги фикримиз далили. Меъморчилик назариясида “мавхум меъморий шакллар” деган ибора мавжуд. Бу ибора воситасида реал ҳаётда учрамайдиган, бироқ меъморий ижодиётда мавжуд бўлган образлар тушунилади. Булар, масалан, чизгилар, макетлар ёки кишилик тафаккурида мавжуд бўлган мамлакат, шаҳар ёки бошқа аҳоли пункти, бино ва иншоотлар ҳақидаги тасаввурлардан иборат. Уларнинг шаҳарсозликдаги намунаси сифатида қадимдан маълум бўлган идеал шаҳарлар ва келажак шаҳарларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Техника ва технологияларнинг тўхтовсиз ривожланиб бориши тафаккурнинг бу йўналишининг тарақий этиб боришини таъминлайди ва уни архитектуравий ижодиёт билан боғланишига олиб келади. Чунончи Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, Пиронезининг архитектуравий фантазиялари, идеалистларнинг “Қуёш шаҳарлари”, Ховард ва бошқаларнинг боғ шаҳарлари улар тасаввур қилган даражада амалга ошмаган бўлсада, маълум даражада бадиий ижодиётга ижобий таъсир кўрсатди. Худди шунингдек XX асрда маълум бўлган “Қоғоз архитектураси” ярим фантастик ижодий йўналиши, Японияда “парамодерн” усулининг келиб чиқишига сабаб бўлди. Бугунги кунда компьютер технологиялари, голография, лазер технологиялари, бошқа турли – туман воситаларнинг шахтам қадамлар билан ривожланиши мавхум меъморий шакллар тўғрисидаги тасаввурларнинг янада авж олишига сабаб бўлди. Чунки мана шу воситалар орқали инсон тасаввуридан ташқарида бўлган шакллар, элементлар, нақишлар ва рангларнинг ҳосил қилиш имконияти туғилади. Бу эса ўз навбатида меъморий ижодиётга ўз таъсирини кўрсатмай қўймайди. Фикримизнинг исботи сифатида жойларда қурилаётган оддий геометрик шакллардан тамоман фарқ қиладиган янгича композициядаги иморатлар, ландшафт элементлари, ҳайкалтарошлик ва дизайн асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Улар абстракционистлар асарларидан фарқ қилиб ташқи ва ички муҳитни шакллантиради. Агарда XXI асргача бўлган архитектура – қурилиш шаклларини олиб қарасак улар учбурчак, тўртбурчак,

бошқа кўпбурчаклар, цилиндр, пирамида, конус, бошқа кўпёкли сиртлар асосида шаклланган бўлса, бугунги кунда бунёд этилаётган баъзи бир иншоотлар бундай элементлардан холи бўлган компьютер графикасининг маҳсулидир (масалан, Бокудаги Хайдар Алиев маркази).

Мавхум меъморий шакллар баъзида одамларнинг тушларида намоён бўлади. Улар орасида кишиларнинг хиссиётлари билан боғлиқ кайфиятни яхшиловчи ва аксинча даҳшат келтирувчи ёки тушкунликка олиб келувчи шакллар бўлади. Шу туфайли туш кўрувчининг кўрган тушидан кайфияти кўтарилади, ёки аксинча тушади, ёки ваҳимага тушади. Бундай ҳолатларда ғайритабиий иншоотлар тушга киради ва уларнинг шаклини уйғонгандан кейин одам унутиб кўяди ёки аниқ тасвирини тушунмай қолади. Мана шу нарсани бадиий образ деб тушунтириш мумки. У инсон онгида ассоциатив тарзда, яъни кўрган – билганларининг тасвири сифатида муҳрланади.

Мана шу нарсани тажрибада аниқ текшириб кўриш мумкин. Бунинг учун 10 нафар ёки ундан ортиқ иштирокчи танлаб олинади. Уларга қоғоз ва қалам (ёки ручка) бериб, 2 та расм - шайтон ва аждаҳо суратларини чизиш таклиф қилинади. Биз мана шундай кузатувлар олиб борганимизда тажриба иштирокчиларининг ҳар иккала мавзуда чизган расмларининг ҳар бирида ўзаро жуда ҳам кўп ўхшашликлар борлигини кузатдик. Чунончи шайтон расмини одатда оёқлари туёкли, думи бор, қулоқлари диккайган, шохдор қилиб чизишади. Аждаҳони эса оёқлари ўткир тирноқли, тишлари йиртқичларга хос, кўзлари важоҳатли, йирик илонсимон махлуқ тарзида ифодалашади. Бир сўз билан айтганда расмларда 80-90% умумийлик кузатилади. Ваҳоланки расм чизганларнинг ҳеч қайсиси на шайтони ва на аждаҳони кўрмаган. Чунки улар ҳаётда мавжуд эмас. Маълумки, Галапагос оролларидаги ёки бошқа чакалакзорлардаги улкан калтакесаклар, баъзи ерда одамхўр тимсоҳлар аждаҳо деб аталади. Ўтмишда динозаврларнинг қайси бир авлоди аждаҳо саналган бўлиши мумкин. Ўша даврлардан бошлаб халқлар онгида бу мудҳиш тимсоллар ифодаланиб келинмоқда. Биз оғзаки эшитган эртақлар, ўқиган китобларимиз, кўрган кино, теле ва театр томошаларимизда шайтон ва

аждаҳолар айнан юқорида тасвирланган расмларда чизилган тарзда ифодаланган. Мана шу стереотип бизнинг онгимизда юқоридаги ассоциация – тушунчани муҳрлаган, шундай образ шаклланган.

Архитектурада ҳам шуни кузатиш мумкин. Масалан, тураржой биноси деганда даставвал инсонлар ғор, чайла каби бошпаналарни тушунишган. Кейинроқ эса тураржой деб бир қаватли уй тушунилган ва ҳатто ҳовли сўзи унинг синонимини ташкил қилган. Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарларида ўрта асрларда бундай уйларни 4 қаватгача қилиб қуришган. Кейинчалик уйларнинг секцияли ва галереяли турлари келиб чиққан. Тураржой деганда кўпчилик одамлар мана шу ҳозиргача маълум бўлган уйлар турларини тушунишади. Бироқ бу зарурий ҳолат эмас. Аксинча, образ турғунлиги меъморчиликда бирхилликка олиб келади. Бирор бир лойиҳа муҳокамаси чоғида кўпинча “яхши, чиройли бўлибдию аммо тураржойга (ёки, масалан, театрга ёки бошқа бир фалон иморатга) ўхшамасди” – деган фикрни эшитамиз. Бу фикр ҳамма вақт ҳам обсалют эмас, яъни доимо тўғри саналмайди ва саналиши ҳам шарт эмас. Агарда шу фикр константа қилиб олинганида эди, ле Корбюзенинг Гарш ва Пуассидаги уйлари, Райтнинг “Шаршара –уи” Мис ван Дер Роенинг Тугендхат уйлари келиб чиқмас эди. Чунки бу уйларнинг ҳеч бири ташқи кўринишидан ўша пайтгача маълум бўлган уйларга ўхшамасди. Улар стереотипдан кескин фарқ қилади. К.С. Мелниковнинг “Махорка” павилони, Оскар Нимеернинг Бразилиядаги черкови, Райтнинг Гугенхайм музейи, Уитсоннинг Сиднейдаги театри, Кензо Тангенинг Токиодаги спорт саройи ҳам шакл ва образ соҳасида қилинган инқилоб ҳисобланади. Демак одатда одамлар маълум тарзда бир хил фикрлашишади, юқори истеъдодли инсонлар эса ўзига хос тарзда ижод қилишади. Шу туфайли ихтиролар келиб чиқади. Демак меъморчиликда инқилобий шакллар келиб чиқиши учун образга қотиб қолган тушунча сифатида қарамаслик керак. Бу билан архитектура ўзининг санъатлик сифатини йўқотмайди. Чунки архитектура ўзининг моҳияти билан бошқа санъат турларидан фарқ қилади. Масалан адабиёт, тасвирий санъат, театр ва бошқа барча санъат турлари эстетик аҳамиятга эга ва кишиларнинг маънавий

эҳтиёжларини қондиради. Архитектура эса бошқа санъат турларидан фарқли ўлароқ кишиларнинг маънавий эҳтиёжлари билан бирга моддий эҳтиёжларини ҳам қондиради. Архитектура бу табиий борлиқнинг инсон эҳтиёжларига мослаштирув фаолиятidir. Чунки инсон тоғлар, тепаликлар, кенгликларни ўз эҳтиёжига қараб мослаштиради. Сунъий борлиқни яратади. Архитектура инсонни турли номақбул ташқи таъсирдан ҳимоя қилади. У ёзнинг жарима иссиғи, қишнинг қаҳратон совуғи, шамоллар, ёғин – сочин, турли ҳашорат, зараркунанда ва ёвлар ҳужумидан муҳофаза қилади. Шунинг учун ҳам архитектурасиз кишилик ҳаётини тасаввур қилиб бўлмайди. Шу туфайли архитектор фаолияти бошқа санъат намоёндалари ижодий жараёнига нисбатан масъулроқ ҳисобланади. Таниқли архитектор И.В. Жолтовский таъбири билан айтганда архитектуранинг бошқа санъатлардан фарқи шундаки, агарда ёмон роман ёки повест ёзилган бўлса уни ўқимаслик мумкин, ёқмаган шеърни ёдламаслик мумкин, таъбга ёқмаган спектакл ёки филмни кўрмаслик мумкин, аммо ёмон архитектура асари яратилган бўлса одам баъзида ўз хоҳиши иродасидан ташқари бу иморатда яшаши ёки фаолият кўрсатишига тўғри келади, жуда бўлмаганда бу иншоот олдидан ўтишига тўғри келади. Шунда агар бу архитектура иншооти гўзал тарзда бунёд этилмаган бўлса инсон психикасига салбий таъсир кўрсатади. Агар унда қулайликлар яратилмаган бўлса инсон қийналади. Бордию бу иморат мустаҳкам бўлмаса инсон ҳалокатига олиб келиши мумкин.

2. Шаҳар архитектуравий қиёфаси ва фазовий композицияси.

Архитектуранинг одамлар моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришига қаратилган масалани ҳал этиши чоғида мана шундай учта васифасини бажариши зарурлиги жуда қадим замонлардан маълум бўлган. Лекин уни фанга биринчи бўлиб Қадимги Рим инженерини Марк Поллонарий Витрувий ўзининг “Архитектура ҳақидаги ўн китоб” асари орқали олиб кирган деб ҳисобланади ва шу туфайли “Витрувий учлиги” деб аталади. Фирмитас (мустаҳкамлик), утилитас (фойдалилик), вемистас (гўзалилик). Бу учлик

тушунчаси дунёнинг барча мамлакатларига тарқалиб кетган ҳамда жами мутахассислар уни эътироф этишади.

Мана шу учликдаги охириги сўз “гўзаллик” Англияда ўз маъносидан ташқари яна “ёқимли” деган маънода ҳам қўлланилади. Унинг асосий маъноси умумсанъат назариясида эстетика фанини келтириб чиқарган. Дарҳақиқат меъморчиликнинг гўзаллигидаги кудрати меъморий обидаларнинг бир неча юзлаб, минглаб йиллар давомида авайлаб, асраб келинишида намоён бўлади. Масалан Миср эҳромлари, Қадимги Юнон ва Рим тарихий ёдгорликлари бир неча минг йиллардан бери муҳофаза қилиниб келинади. Дунё сайёҳлари денгиз, тоғ, ўрмон, шаршара сингари табиат мўъжизаларини кўриш, унинг бағрида дам олиш учун узоқ – узоқларга боришади. Бироқ Гузе яқинидаги пирамидалар, Афина акрополи, Рим Колизейи, Самарқанд Регистони, Бухоро Лаби Ҳовузи, Аградаги Тож Маҳал, Париж минорасини кўришга келадиганларнинг сони сайёҳлар орасида асосий ўринни эгаллайди. Дунёнинг етти мўъжизаси ҳам архитектура борасида тузилган. Буларнинг барчаси меъморчилик ва шаҳарсозликда эстетика масалаларининг нақадар муҳим эканлигини кўрсатиб турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу учлик ўзаро мувозанатни ташкил қилиши керак. Буни XX асрда шаҳарсозлик ва меъморчиликда босиб ўтилган тарихий жараён кўрсатди. Зеро бино мустаҳкамлигини биринчи ўринга қўйиб, эстетик хусусиятларини ҳам конструктсия воситасида ифодаламоқчи бўлган архитекторлар “коструктивизм” оқимини келтириб чиқардилар.

Иморатсозликда унинг қулайлиги асосий омил бўлиши керак деб ҳисоблаган меъморлар функционализм бадиий йўналишини келтириб чиқардилар. Шунингдек собиқ шўролар ҳукуматида бу икки услубий йўналишни инкор этиш натижасида грек – рим меъморий ордерчилигига асосланган фасадчилик бадиий йўналиши келиб чиққан эди. Шу сабабли шаҳарсозликда индустриал шаҳарларни лойиҳалаш усулини мерос қилиб олган функционализм бадиий йўналиши юзага келди. Унинг асл моҳиятини темир йўлнинг бир томонидан саноат объектларини, унга қарама – қарши томондан

эса шаҳарнинг қолган қисмини жойлаштириш анъаналари ташкил қилади. Бу усулнинг туб маъноси шаҳарни саноат, тураржой, жамоа маркази, дам олиш зоналарига ажратишдан иборат. Қабул қилинган тартиб ва қоидаларга биноан бир зонада бошқа зона манфатлари таъқиқланади.

Архитектурада функционализм оқимининг асосчиси ва бош идеологи Европада АҚШга кўчиб ўтган, “Замонавий архитектура” деб ном олган интернатсионал услуб ўчоқларидан бири ҳисобланадиган, Чикаго архитектура мактабининг намоёндаларидан бири – Луис Салливен (1856-1924) ҳисобланади. Бу усул бадиийликда бирёқламаликка йўл қўйиб бўлмаслигини кўрсатди.

Майдон деганда шунчаки очиқ жойни тушунмасдан, балки атрофлари монументал иморатлар билан чегараланган, меъморий зеб берилган сахнликни тушунмоқ лозим. Байҳақийнинг юқорида “Таърихи Масъуди” китобида келтирилган фикрларидан шу нарса кўришиб турибдики майдонлар, яъни майдон ташкил этадиган шаҳар мажмуалари ўзича стихияли тарзда шаклланмасдан, балки баъзида маълум меъморий лойиҳа асосида бунёд этилган экан. Мана шундай майдон ва мажмуаларнинг ташкил этилиши замонавий меъморчилик илмида меъморий ансамбл тузиш санъати деб аталади.

Меъморчилик назариясида “мавҳум меъморий шакллар” деган ибора мавжуд. Бу ибора воситасида реал ҳаётда учрамайдиган, бироқ меъморий ижодиётда мавжуд бўлган образлар тушунилади. Булар, масалан, чизгилар, макетлар ёки кишилиқ тафаккурида мавжуд бўлган мамлакат, шаҳар ёки бошқа аҳоли пункти, бино ва иншоотлар ҳақидаги тасаввурлардан иборат. Уларнинг шаҳарсозликдаги намунаси сифатида қадимдан маълум бўлган идеал шаҳарлар ва келажак шаҳарларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Техника ва технологияларнинг тўхтовсиз ривожланиб бориши тафаккурнинг бу йўналишининг тараққий этиб боришини таъминлайди ва уни архитектуравий ижодиёт билан боғланишига олиб келади. Чунончи Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, Пиронезининг архитектуравий фантазиялари, идеалистларнинг “Қуёш шаҳарлари”, Ҳовард ва бошқаларнинг боғ шаҳарлари улар тасаввур қилган даражада амалга ошмаган бўлсада, маълум даражада бадиий ижодиётга ижобий таъсир кўрсатди. Худди

шунингдек XX асрда маълум бўлган “Қоғоз архитектураси” ярим фантастик ижодий йўналиши, Японияда “парамодерн ” усулининг келиб чиқишига сабаб бўлди. Бугунги кунда компьютер технологиялари, голография, лазер технологиялари, бошқа турли – туман воситаларнинг шахдам қадамлар билан ривожланиши мавҳум меъморий шакллар тўғрисидаги тасаввурларнинг янада авж олишига сабаб бўлди. Чунки мана шу воситалар орқали инсон тасаввуридан ташқарида бўлган шакллар, элементлар, нақшлар ва рангларни ҳосил қилиш имконияти туғилади. Бу эса ўз навбатида меъморий ижодиётга ўз таъсирини кўрсатмай қўймайди. Фикримизнинг исботи сифатида жойларда қурилаётган оддий геометрик шакллардан тамоман фарқ қиладиган янгича композитсиядаги иморатлар, ландшафт элементлари, ҳайкалтарошлик ва дизайн асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Улар абстракционистлар асарларидан фарқ қилиб ташқи ва ички муҳитни шакллантиради. Агарда ХХИ асргача бўлган архитектура – қурилиш шаклларини олиб қарасак улар учбурчак, тўртбурчак, бошқа кўпбурчаклар, тсилиндр, пирамида, конус, бошқа кўпёкли сиртлар асосида шаклланган бўлса, бугунги кунда бунёд этилаётган баъзи бир иншоотлар бундай элементлардан холи бўлган компьютер графикасининг маҳсулидир (масалан, Бокудаги Ҳайдар Алиев маркази).

3. Шаҳарсозликда техника тараққиёт воситаларининг ўрни.

Мавҳум меъморий шакллар баъзида одамларнинг тушларида намоён бўлади. Улар орасида кишиларнинг ҳиссиётлари билан боғлиқ кайфиятни яхшиловчи ва аксинча даҳшат келтирувчи ёки тушкунликка олиб келувчи шакллар бўлади. Шу туфайли туш кўрувчининг кўрган тушидан кайфияти кўтарилади, ёки аксинча тушади, ёки ваҳимага тушади. Бундай ҳолатларда ғайритабиий иншоотлар тушга киради ва уларнинг шаклини уйғонгандан кейин одамкўпинча унутиб қўяди ёки аниқ тасвирини тушунмай қолади. Мана шу нарсани бадиий образ деб тушунтириш мумкин. У инсон онгида ассотсиатив тарзда, яъни кўрган – билганларининг тасвири сифатида муҳрланади.

Мана шу нарсани тажрибада аниқ текшириб кўриш мумкин. Бунинг учун 10 нафар ёки ундан ортиқ иштирокчи танлаб олинади. Уларга қоғоз ва қалам

(ёки ручка) бериб, 2 та расм, шайтон ва аждаҳо суратларини чизиш таклиф қилинади. Биз мана шундай кузатувлар олиб борганимизда иккала мавзудаги тажриба иштирокчилари чизган расмларнинг ҳар бирида бошқасига жуда ҳам кўп ўхшашликлар борлигини кузатдик. Чунончи шайтон расмини одатда оёқлари туёқли, думи бор, кулоқлари диккайган, шохдор қилиб чизиш кузатилади. Аждаҳони эса оёқлари ўткир тирноқли, тишлари йиртқичларникига хос, кўзлари важоҳатли, йирик илонсимон махлуқ тарзида ифодалашади. Бир сўз билан айтганда расмларда 80-90% умумийлик кузатилади. Ваҳоланки расм чизганларнинг ҳеч қайсиси на шайтонни ва на аждаҳони кўрмаган. Чунки улар ҳаётда мавжуд эмас. Галапагос оролларидаги ёки бошқа чакалакзорлардаги улкан калтакесаклар, баъзи жойларда эса одамхўр тимсоҳлар аждаҳо деб аталади. Ўтмишда динозаврларнинг қайси бир авлоди аждаҳо саналган бўлиши мумкин. Ўша даврлардан бошлаб халқлар онгида бу мудҳиш тимсоллар ифодаланиб келинмоқда. Биз оғзаки эшитган эртақлар, ўқиган китобларимиз, кўрган кино, теле ва театр томошаларимизда шайтон ва аждаҳолар айнан расмларда чизилган тарзда ифодаланган. Мана шу стереотип бизнинг онгимизда юқоридаги ассотсиатсия – тушунчани муҳрлаган, ва ана шундай образ шакллланган.

Архитектурада ҳам шуни кузатиш мумкин. Масалан, тураржой биноси деганда даставвал инсонлар ғор, чайла каби бошпаналарни тушунишган. Кейинроқ эса тураржой деб бир қаватли уй тушунилган ва ҳатто ҳовли сўзи унинг синонимини ташкил қилган. Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарларида ўрта асрларда бундай уйларни 4 қаватгача қилиб қуришган. Кейинчалик уйларнинг сектсияли ва галереяли турлари келиб чиққан. Тураржой деганда кўпчилик одамлар мана шу ҳозиргача маълум бўлган уйлар турларини тушунишади. Бироқ бу зарурий ҳолат эмас. Аксинча, образ турғунлиги меъморчиликда бирхилликка олиб келади. Бирор бир лойиҳа муҳокамаси чоғида кўпинча “яхши, чиройли бўлибдию аммо тураржойга (ёки, масалан, театрга ёки бошқа бир фалон иморатга) ўхшамабди,” – деган фикрни эшитамиз. Бу фикр ҳамма вақт ҳам обсалют эмас, яъни доимо тўғри саналмайди ва саналиши ҳам шарт

эмас. Агарда шу фикр константа қилиб олинганида эди, ле Корбюзенинг Гарш ва Пуассидаги уйлари, Райтнинг “Шаршара –уйи” Мис ван Дер Роенинг Тугендхат уйлари келиб чиқмас эди. Чунки бу уйларнинг ҳеч бири ташқи кўринишидан ўша пайтгача маълум бўлган уйларга ўхшамайди. Улар стереотипдан кескин фарқ қилади. К.С. Мелниковнинг “Махорка” павилони, Оскар Нимеернинг Бразилиядаги черкови, Райтнинг Гугенхайм музейи, Уитсоннинг Сиднейдаги театри, Кензо Тангенинг Токиодаги спорт саройи ҳам шакл ва образ соҳасида қилинган инқилоб ҳисобланади. Демак одатда одамлар маълум тарзда бир хил фикрлашишади, юқори истеъдодли инсонлар эса ўзига хос тарзда ижод қилишади. Шу туфайли ихтиролар келиб чиқади. Демак меъморчиликда инқилобий шакллар келиб чиқиши учун образга қотиб қолган тушунча сифатида қарамаслик керак. Бу билан архитектура ўзининг санъатлик сифатини йўқотмайди. Чунки архитектура ўзининг моҳияти билан бошқа санъат турларидан фарқ қилади. Масалан адабиёт, тасвирий санъат, театр ва бошқа барча санъат турлари эстетик аҳамиятга эга ва кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини қондиради. Архитектура эса бошқа санъат турларидан фарқли ўлароқ кишиларнинг маънавий эҳтиёжлари билан бирга моддий эҳтиёжларини ҳам қондиради. Архитектура бу табиий борлиқнинг инсон эҳтиёжларига мослаштирув фаолиятидир. Чунки инсон тоғлар, тепаликлар, кенгликларни ўз эҳтиёжига қараб мослаштиради. Сунъий борликни яратади. Архитектура инсонни турли номақбул ташқи таъсирдан ҳимоя қилади. У ёзнинг жарима иссиғи, қишнинг қаҳратон совуғи, шамоллар, ёғин – сочин, турли ҳашорат, зараркунанда ва ёвлар ҳужумидан муҳофаза қилади. Шунинг учун ҳам архитектурасиз кишилик ҳаётини тасаввур қилиб бўлмайди. Шу туфайли архитектор фаолияти бошқа санъат намоёндалари ижодий жараёнига нисбатан масъулроқ ҳисобланади. Таниқли архитектор И.В. Жолтовский таъбири билан айтганда архитектуранинг бошқа санъатлардан фарқи шундаки, агарда ёмон роман ёки повест ёзилган бўлса уни ўқимаслик мумкин, ёқмаган шеърни ёдламаслик мумкин, таъбга ёқмаган спектакл ёки филмни кўрмаслик мумкин, аммо ёмон архитектура асари яратилган бўлса одам баъзида ўз хоҳиши

иродасидан ташқари бу иморатда яшаши ёки фаолият кўрсатишига тўғри келади, жуда бўлмаганда бу иншоот олдидан ўтишига тўғри келади. Шунда агар бу архитектура иншооти гўзал тарзда бунёд этилмаган бўлса инсон психикасига салбий таъсир кўрсатади. Агар унда қулайликлар яратилмаган бўлса инсон қийналади. Бордию бу иморат мустаҳкам бўлмаса инсон халокатига олиб келиши мумкин.

Архитектуранинг одамлар моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришига қаратилган масалани ҳал этиши чоғида мана шундай учта васифасини бажариши зарурлиги жуда қадим замонлардан маълум бўлган. Лекин уни фанга биринчи бўлиб Қадимги Рим инженери Марк Поллонарий Витрувий ўзининг “Архитектура ҳақидаги ўн китоб” асари орқали олиб кирган деб ҳисобланади ва шу туфайли “Витрувий учлиги” деб аталади. Фирмитас (мустаҳкамлик), утилитас (фойдалилик), вемистас (гўзалилик). Бу учлик тушунчаси дунёнинг барча мамлакатларига тарқалиб кетган ҳамда жами мутахассислар уни эътироф этишади.

Мана шу учликдаги охириги сўз “гўзаллик” Англияда ўз маъносидан ташқари яна “ёқимли” деган маънода ҳам қўлланилади. Унинг асосий маъноси умумсанъат назариясида эстетика фанини келтириб чиқарган. Дарҳақиқат меъморчиликнинг гўзаллигидаги қудрати меъморий обидаларнинг бир неча юзлаб, минглаб йиллар давомида авайлаб, асраб келинишида намоён бўлади. Масалан Миср эҳромлари, Қадимги Юнон ва Рим тарихий ёдгорликлари бир неча минг йиллардан бери муҳофаза қилиниб келинади. Дунё сайёҳлари денгиз, тоғ, ўрмон, шаршара сингари табиат мўъжизаларини кўриш, унинг бағрида дам олиш учун узоқ – узоқларга боришади. Бироқ Гузе яқинидаги пирамидалар, Афина акрополи, Рим Колизейи, Самарқанд Регистони, Бухоро Лаби Ҳовузи, Аградаги Тож Маҳал, Париж минорасини кўришга келадиганларнинг сони сайёҳлар орасида асосий ўринни эгаллайди. Дунёнинг етти мўъжизаси ҳам архитектура борасида тузилган. Буларнинг барчаси меъморчилик ва шаҳарсозликда эстетика масалаларининг нақадар муҳим эканлигини кўрсатиб турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу учлик ўзаро мувозанатни ташкил қилиши керак. Буни XX асрда шаҳарсозлик ва меъморчиликда босиб ўтилган тарихий жараён кўрсатди. Зеро бино мустаҳкамлигини биринчи ўринга қўйиб, эстетик хусусиятларини ҳам конструктсия воситасида ифодаламоқчи бўлган архитекторлар “коструктивизм” оқимини келтириб чиқардилар.

Назорат саволлари.

1. Шаҳар киефасини шакллантиришда бадиий ва тасвирий воситалардан фойдаланиш йуллари.
2. Мавҳум меъморий шакллар қандай шакллар ҳисобланади.
3. Илк шаҳарсозликга техник тараққиётининг таъсири қандай.
4. Тарихий шаҳарларга қайси шаҳарлар киради.
5. Шаҳарлар тарҳий тизимлари ва фазовий қурилмалари.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Идея национальной Независимости. Ташкент: Узбекистан, 1998. –С. 78.
2. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Тошкент: Фан, 1969. -464с.
3. Аль Каши Г. Дж. Ключ арифметики. Трактат об окружности. Пер. Б.А. Розенфельда. «Историко – математические исследования», вып. У1. -М.: Наука, 1956.
4. Аль Мукаддаси. Лучшие из делений для познания климатов. СМОМИК, ВЫП. 38. Тифлис, 1908.(36) Абдурахмонов А. Кабакова С. Архитектурно-историческое наследие и реконструкция городов Узбекистана (экономика туризма). -Ташкент: Узбекистан, 1977. 154 с.
5. Алберти Л.Б. Десять книг о зодчестве. Т.1. -М.: Изд-во Всесоюзной Академии архитектуры, 1935, с.27-135.

3 – Мавзу: Шаҳарсозликда меъморий ансамбллар ва комплекслар

Режа:

1. Меъморий ансамбл ва меъморий комплекс тушунчалари ҳақида.
2. Меъморий-эстетик кўринишларни илмий таҳлили.
3. Меъморий ансамбл тузиш санъатининг тараққиёт йўллари.

Калит сўзлар: Шаҳар, ансамбл, фазо, комплекс, бунёдкорлик, функционализм, меъморчилик, меъморий, ориентация,

1. Меъморий ансамбл ва меъморий комплекс тушунчалари ҳақида

Шаҳарнинг қиёфаси нарсани фазовий инсон томонидан қабул қилиб олинган ташқи кўринишини муҳити, қиёфани таъсири катта. У кенг миқёсдаги ғоя ва тасавурларни ва туйғуларни аниқлаб беради.

Одамда ижобий ҳиссиёт таъсирини аниқлай беради. Инсонда ижобий туйғуларни уйғотиш-бирдан бир шаҳар архитектура қиёфасини вазифасидир. Бундан ташқари тескари боғлиқлар ҳам мавжуд. Уларнинг ғоявий ва ахлоқий дунёқарашлари, эстетик юксак мақсадларига ўзларида талаб қондирадилар.

Шаҳарнинг қиёфасида унинг босқичма босқич кўпқиррали ривожланишини тасвири мавжуд. Мана шу оқим асосида 1960 нчи йилларда “муҳитли ёндашув” деган тушунча ривожланди. Унга биноан меъморчилик сунъий борлиқ яратиш санъати бўлганлиги учун ҳар бир иморат ички ва ташқи муҳитининг шаклланишини таъминлаши керак деб ҳисобланарди. Бу ҳам функционализмнинг рационализм, органик архитектура ва бошқа номлар билан қоришиб кетган дунёқараш эди. Бироқ бунда шаклнинг муҳит билан боғланиши эркинлиги диққатга сазовордир.

Муҳитни ташкил этишда масштаб, яъни миқёс муҳим ўрин тутди. Одам борлиқни муҳитдаги мавжуд элементлари ва ўлчамларининг ўзаро бир-бирига, шакли, ранги билан бўлган нисбати туфайли қамраб олади. Уларнинг жойлашуви эса табиат томонларига нисбатан амалга оширилади. Одамлар жуда қадим замонлардан бошлаб қуёшнинг чиқиши (ва ботиши), юлдузларнинг ҳаракатланишидан фойдаланишган. Буни шаҳарсозлик ва географияда

ориентация дейишади. Ориентация сўзи лотинча “oriens (orients)”, яъни кун чиқиш томони маъносини англатади. Дарҳақиқат ўзбек тилида ҳам шарқ томон “кун чиқиши” ёки “кун” (яъни “куёш”) деб юритилади. Кунга қараб вақтни ҳам ўлчашган, ўзига хос турлича календарлар тузишган, ҳатто узунлик ўлчовларини ҳам қабул қилишган. Масалан, стадион сўзининг ўзагини ташкил этувчи “стадий” сўзи узунлик ўлчовини билдиради. Қадимий Юнонистонда куёшнинг нурлари кўрина бошлаган даврдан бошлаб, куёш тўла чиққанигача босиб ўтилган масофа бир стадий деб қабул қилинган ва у 165 – 185 қадамга тенг бўлган. Шу масофада спорт олимпиадаларини ўтказиш учун зарур бўлган югуриш йўлакчаларини бунёд этишган. Уларнинг кейинги тараққиёти стадионларнинг яратилишига олиб келган.

Дастлаб инсоннинг табиат кўйнида ўзининг жойлашган жойини ва ҳаракат йўналишини аниқлаш учун зарур бўлган ориентация кейинчалик ҳар бир бино ва иншоотларни, уларнинг мажмуаларини ўзаро жойлаштириш учун зарур омилга айланди. Зеро бугунги кунда ҳар бир тураржой, жамоат бинолари ва айрим иншоотларни табиат томонларига нисбатан жойлаштиришга махсус талаблар қўйилади. Уни келтириб чиқарган бир неча омиллар мавжуд. Буларнинг ичида асосийси санитар-гигиеник талаблар ҳисобланади. Чунки ҳар бир хона саҳнига маълум даражада куёш нури тушмаса у захланиб қолади, у ерда турли зарарли микроорганизмлар вужудга келиши мумкин. Маълумки, бизнинг серкуёш, иссиқ табиий шароитимизда ёзда хона ва биноларнинг ҳаддан зиёд қизиб кетиши кузатилади. Бинобарин ундан муҳофазаланиш талаб қилинади. Мана шунинг биринчи шarti бинолар ориентациясига эътибор бериш саналади. Экватордан шимолда жойлашган деярли барча мамлакатлар учун энг яхши ориентация биноларни жанубий шарққа қаратиб қуриш ҳисобланади. Бунга ўз вақтида машҳур олим Абу Али ибн Сино ҳам эътибор берган эди. “Агар уй қурмоқчи бўлсангиз, - деб ёзган эди бу буюк табиб: соғлом шамоллар эсадиган тепаликни танланг. Бино эшик ва деразаларини шарққа қаратиб қуриш, чунки шарқ куёшининг нурларидек фойдали нарса йўқ.”

2. Меъморий-эстетик кўринишларни илмий таҳлили

Ориентацияга бўлган бунчалик катта эътибор тураржой комплекслари ва ҳатто районларининг ҳажмий – режавий, композицион шаклланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ориентациянинг иқлим шароитида муҳим ўрин тутганлигини таъкидлаб, унинг келиб чиқиши кишининг фазода ҳаракат қилиш жараёнида предметларни ўзаро жойлашувини илғаб олиш заруратига бориб тақалишини эътироф этиш лозим. Бинобарин томонлар ориентацияси қуёш чиқиши ва ботиши билан боғлиқлиги кишилик томонидан шарқ-ғарб ориентацион композиция ўқининг яратилишига олиб келган. Унга перпендикуляр тарзда шимол – жануб ўқи жойлашади. Булар табиатнинг тўрт томонини белгилаб беради. Ал Хоразмий, ал Форобий асарларидан дунёнинг яна икки томони – осмон ва ер қаъри борлиги англашилади. Демак дунёнинг олти томони ва шунга мувофиқ учта координат ўқи мавжуд. Мана шу уч ўқ биноларнинг уч ўлчами (баландлик, эни ва бўйи)ни белгилаб беради. Шунинг учун дунё уч ўлчамли саналади. Бироқ архитектура иншоотлари, айниқса шаҳарсозлик элементлари кўпинча бир нуқтадан эмас, балки ҳаракат давомида илғаб олинади. Шунинг учун ҳам кўпинча архитектурани геометрия ва стереометриядан фарқли ўлароқ тўрт ўлчамли деб ҳисоблашади. Бунда тўртинчи ўлчов мезони сифатида кишининг бино ва иншоотларни кўриши, яъни кузатиши билан боғлиқ бўлган вақт бирлиги қабул қилинади. Чунки улкан иншоотлар, бинолар мажмуалари, шаҳарсозлик элементлари вақт бирлигида кузатилади ва шу тарзда киши онгида муҳрланади.

Бунёд этилган шаҳар марказларида трансформация жараёни, оддий кўзлда тутиш мумкин эмас, қурилиш бинолари янги қурилиши ва қайта жихозланган капитал фондлар фақатгина қурилишни бўшатиш натижалари.

Марказий масштабни доимий равишда кенгайтиб боради. Пайдо бўлган марказлар жамоа мажмуалари мураккаб фазовий тизимга айланиб ўсиб бормоқда, уларни 500 да 1000 гача ва ундаги кўп худудни эгаллайди.

Катта шаҳарларда бундай тизимни кўзга ташналарли даражада умумий шаҳар маркази ўзига бўлга дунё қаршилиқ анчагина ўзгартиради. Янгилик айнан шундан иборатки, умумшаҳар маркази четки районларда кўшимча жамоа марказлари пайдо бўлади. Улар гуруҳ шаҳарларини оғирликни марказий ўзакка тушунишини пасайтиради. Қисмларни бирлиги ва ўзаро боғлиқлик тизими умумшаҳар марказларини ривожлантиришини унинг махсулаштирилган филиалларни шаҳарни турли районларда филиалларни тузишга, бошқаришга имконият яратади. Бундай ёдгорлик марказлар ҳеч қанча, бош марказни одатда тарихий ўзак асосида тузилган ўзакни ахамиятини пасайтиради.

Жуда кўплаб иморатлар мажмуаси гоҳ меъморий ансамбл деб юритилса, гоҳида комплекс дейилади. Самарқанддаги Шоҳи Зинда, Бухородаги Чор Бакр, Термиздаги Султон Саодат хилхоналари бунга мисол бўлади. Бундан ташқари баъзан яхлит бирор бир шаҳар қурилиши ҳам шундай деб аталади. Модомики, биз “ансамбл” ёки “комплекс” ибораларини ишлатар эканмиз, фикрнинг равшанроқ бўлганлиги мақсадга мувофиқдир.

Илмий адабиётда “ансамбл” тушунчасини ифодаловчи қатор фикрлар мавжуд. Уларнинг кўпчилигида умумий мантиқий томонлар бор бўлса ҳам, аслини олганда бу фикрларнинг бир-биридан тубдан фарқ қилишини кўрамиз. Шундай қилиб, ансамбл нимаю, комплекс нима?

Европа ва Россия меъморий обидалари тарихи ва таъмири илми билан шуғулланган олим В.В. Косточкин фикрига кўра меъморий ансамбл ягона бадиий-меъморий ғоя воситасида боғланган бино ёки иншоотлар мажмуасидан иборат бўлади. Умуман олганда бу фикрни ҳеч ким рад этмайди. Аммо, ўз фикрини ривожлантириб, бу олим шундай дейди: “Ансамбллар одатда бирваракайига, нисбатан қисқа вақт ичида яратилади. Комплекслар эса аксинча – бир неча ўн, юз йилликлар давомида, бошқача қилиб айтганда, вақт давомида яратилади. Кўпинча ансамбллар бир ёки икки меъморнинг ижодий маҳсули бўлади. Меъморий комплекслар эса меъморлар жамоаси маҳсули бўлиб, бир-бири билан бевосита алоқада бўлмаган меъморлар жамоаси, авлоди маҳсули, яъни узоқ давр маҳсулидир” (Косточкин с.60-61).

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ансамбл тузиш учун В.В. Косточкин айтган меъморлар жамоаси ёки бир неча авлоднинг иштироки ёхуд узоқ давр давом этиши керак бўлган бунёдкорлик зарур эмас. Масалан, Ўрта Осиё меъморчилигида кенг тарқалган “қўш” номини олган ансамбл тузиш усули бор. Бунда икки иморат кўчанинг икки бетида бир-бировига қарата муқобил равишда қурилади. Бундай меъморий ансамбллар Бухоро, Хива, Самарқанд, ва бошқа шаҳарларда талайгина сақланиб қолган. Мана шулардан бири Бухорода “Қўш мадраса” номи билан маълум бўлган ансамбл, деярлик бир вақтда Абдуллахон томонидан 1566-1590 йилларда қурилган икки иморат – Абдуллахон ҳамда Модари Хон мадрасаларидан иборат. Худди шундай кўринишга эга бўлган яна иккита, аммо ҳар хил даврда Бухорода қурилган Мирзо Улуғбек (И4И8) ва Абдулазизхон (И65И-И652 йиллар) мадрасаларидан иборат яна бошқа бир ансамбл ҳам мавжуд. Юқорида қайд этилган ҳар иккала ансамблнинг меъморий ғояси ва бадиий ечими бир хил – ягона композитсия ўқида, кўчанинг иккала томонидан иккита иморат пештоқлари бир-бировига қарата, рўбарў қилиб қурилган. Агарда биз В.В. Косточкин фикрига амал қиладиган бўлсак Қўш мадрасани ансамбл деб атаб, бошқа унга ўхшаш, лекин турли даврларда худди шундай композитсия асосида қурилган Бухородаги Мирзо Улуғбек ҳамда Абдулазизхон мадрасаларидан иборат мажмуани ансамбл демаслигимиз зарур. Бу хато фикр.

Яна бир бошқа фикр ҳам мавжуд. Чунончи, Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ меъморчилиги тарихи ва назарияси тадқиқотлари билан фанга маълум бўлган В.Л. Воронина меъморий ансамбл мавзусига мурожаат этиб, қуйидагиларни ёзади: “Бутун бошли шаҳар ўзининг мудофаа иншоотлари, жамоа бинолари ва турар-жой қурилишлари билан бирга катта ансамблни ташкил этади. Шаҳар маркази қурилиши ҳам ансамблни ташкил этади (ўлчам ва аҳамияти жиҳатидан иккинчи даражали). Шаҳарнинг баъзи бир ноҳияларида жамоа марказлари ва ансамбллар пайдо бўлади (бу энди учинчи даражали). Ниҳоят бутун шаҳар худуди бўйлаб унча-мунча аҳамиятга эга бўлган бинолар гуруҳлари ансамбл тарзида жойлашади” (Воронина, с. 1966).

Бу фикр ҳам, бизнингча, унча тўғри эмас. Нега деганда худудга ва катта-кичиклигига қараб катта ансамбл, кичик ва ундан кичик ансамбл ибораларини ишлатиш мумкин эмас, ансамблнинг бадиийлик хусусиятлари аниқ ўлчамни талаб этади. Бунда ифоданинг аниқлиги йўқолади. Агарда бир неча ансамбл бир ерда мавжуд бўлса, эҳтимол уни шунчаки, жўнгина қилиб ансамбллар мажмуаси ёки комплекси деб атаган тўғрироқ бўлади. Бутун шаҳар , В.Л. Воронинадан ташқари ҳаттоки бир неча аҳоли яшаш пунктдан ташкил топган аҳоли жойлашув тизимини ҳам ансамбл деб атагувчилар бор. Шундай фикр э. А. Голзамт ва О. А. Швидковскийларнинг “Архитектурные ансамбли Москвы” китобида учрайди. Бу фикрларнинг нотўғрилиги ҳақида эса Авдотин Л.Н., Лежава И. Г. ва Смоляр И. М. бундай ёзишган: Агарда биз бутун бир бошли шаҳарни яхлит ансамбл деб атайдиган бўлсак, унинг асосий шарти – бинолар уйғунлиги масаласи эътибордан қолиб кетади.

Бироқ шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, В.Л. Воронинанинг меъморий комплекс ҳақидаги гаплари таҳсинга лойиқ бўлиб, у шунчаки механик умумлаштириш воситасида пайдо бўлган бинолар гуруҳини комплекс деб атайди.

3. Меъморий ансамбл тузиш санъатининг таракқиёт йўллари

Ансамбл нимаю, комплекс нима деган савол А.В. Иконников изланишларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, у комплекс деб функционал, техник ёки технология ва ёки яна бирон-бир зарурат асосида бирлашиб, аммо бадиий умумлашмаган иморат ва иншоотлар гуруҳини аташни лозим деб ҳисоблайди. Ансамбл эса бундан фарқли ўлароқ бадиий-ғоявий яхлитликка эришган бино ва иморатлар мажмуасидан иборат бўлиши керак дейди.

Агарда биз мана шу сўзларнинг луғавий маъноларига мурожаат этсак, кейинги фикрнинг масала моҳиятини мукамалроқ очиб беришини кўрамиз. Ансамбл ибораси франтсузча “енсембле” – сўзидан келиб чиққан бўлиб, яхлит, бирга, бирданига деган маъноларни англатади. Агар мана шу сўзга сўз ясовчи

“ипф” кўшимчаси кўшилса “енсамбле ипф” тусини олади ва “бир-бирови билан уйғунлашмоқ” маъносини беради.

Энди комплекс сўзининг асл маъносини кўриб чиқадиган бўлсак, у лотинча “смплекс” – сўздан олинган бўлиб, унсур (предмет), ходиса ва сифатлар мажмуасини, боғланишини билдиради. Бу тушунча кўпроқ техник, технологик ва функционал бирлашиш маъноларини англатади.

Шундай қилиб меъморий ансамбл деб шаҳар, аҳоли яшаш пунктлари ва тўхташ жойларида бадиий уйғунликка эга бўлган бино ва иншоотлар мажмуаси, табиат элементларидан иборат яхлит меъморий тузилмаларга айтилади.

Меъморий ансамбл деганда одатда бинолар жузъий гуруҳи тушунилади, баъзан уларнинг турли даврда қурилганлиги, турлича услубни ташкил этиши аҳамият касб этмасдан, улар ягона композитсион боғланишга ва бадиий умумлашувга эга бўлади.

Ансамбл тузилмаларининг шаклланиш шартларидан яна бири шундан иборатки, икки ёки бир неча иншоот учун маълум кўча, майдон, ҳовли ва ландшафт ёки уларнинг бирор қисми умумий композитсия ташкил этишининг асоси бўлиб хизмат қилади. Ансамблни ташкил этувчи иншоотлар авваламбор ўша асосга мослаштирилади. Бунда мана шу иморатларнинг кириш қисмлари, композитсия ўқлари, массаси, шакли, туси ва бошқа бадиий жиҳатлари шу асосда ўзаро мувофиқлаштирилади. Ансамбл бадиий баркамоллигининг нақадар юксак даражага эришилганлиги ёки йўқлиги шу мувофиқлаштиришнинг уйғунлашув даражасига боғлиқ бўлади.

Меъморий комплекс эса бу – бинолар, иншоотлар ёки бир неча меъморий ансамблларнинг ўзаро бир ерда шаклланган гуруҳларининг бирор-бир функционал, техник, технологик жиҳатдан келиб чиққан умумлашмасига айтилади. Агар ансамбл тузишда меъморнинг асосий вазифаси бадиий уйғунликка эришиш бўладиган бўлса, комплекс тузишда техник, технологик ёки функционал вазифани амалга ошириш лозим бўлади. Меъморий ансамбллар одатда бирор-бир иморатлар гуруҳи ёки аҳоли яшаш жойининг

аҳамиятини бўрттириб кўрсатишда ишлатилади. Шунинг учун ҳам кўпроқ шаҳар марказий майдонлари, оромгоҳ гўшалар, тоат-ибодат марказлари, зиёратгоҳлар сингари жойларда мафтункор ансамбллар юзага келган.

Меъморий комплекс эса кўпроқ моддий манфаат мақсадларидан келиб чиқади. Масалан, замонавий кўп қаватли тураржой комплекслари, катта завод ёки фабрика тсехларининг функционал бирлашган иморатлари, чорвадорлик ва паррандачилик комплекслари ва бошқалар.

Демак, меъморий илмда мавжуд фикрлар якуни “меъморий ансамбл” деганда бадиий жиҳатдан яхлит бир композитсия тусида шаклланган бино ёки иморатлар гуруҳини тушунишни тақазо этади. Бунда агар мана шу мажмуа иншоотларидан бирортаси бузиб ташланса, ёки мажмуа таркибига янги иморат киритилса ансамблнинг бадиий хусусиятларига путур етказилган бўлади. Бамисоли мусиқа чолғувчилар ансамблида бирор соз ёки созанда нотўғри олиб ташланиб ёки нобоп алмаштирилганида содир бўладиган носозликдек.

Меъморий комплекс эса бошқача, яъни техник ва моддий эҳтиёжни бирламчи ифода этади. Шунинг учун ҳам бу ҳолатда асосий масала моддий эҳтиёж талаби бўлиб, бадиий образ масаласи иккинчи даражали бўлиб қолади. Бунда имконият бор вақтда узвий бадиий баркамоллика эриш масаласи ҳал қилиниши мумкин, бироқ у асосий вазифани ташкил қилмайди. Имконият йўқ вақтда фақатгина техник, технологик, функционал эҳтиёжлар бажарилади, масалан, худди баъзи бир саноат иншоотлари (масалан, юқорида келтирилган товукчилик фабрикаларини олиб қарайлик)даги сингари қатор бадиий ифодасиз иморатлар юзага келиши мумкин. Бунда ҳам эътиборни бадиийликка қратиш мумкин, бироқ асосий мақсад мажмуанинг бадиий эмас моддий, яъни техник, технологик, функционал умумлашувига қаратилади.

Аmmo юқорида кўриб чиқилган ибораларнинг ўзбек тилидаги ифодаси ҳақида фикр юритмасдан бўлмайди. Бугунги кунда баъзи мутахассислар “ансамбл” ёки “комплекс” сўзлари ўрнига “мажмуа”, “туркум” каби сўзларни ишлатмоқдалар. Биз ҳам баъзи ўринларда юқоридаги ифодалардан “бириқма” сўзидан ҳамда Абу Тоҳир Хожа Самарқандий ишлатган “силсила” иборасидан

фойдаландик. Лекин ҳозирча биз анъанавий иборалардан узоқлашиб, Европа терминалогиясига ўрганиб қолган шароитимизда бу сўзлар меъморий ансамбл ёки комплекснинг аниқ маъносини аниқлашмайди. Шунинг учун у сўзлардан “иморатлар гуруҳи” деган ибора синоними сифатида фойдаланиб турилса, келажакда балки ансамбл ёки комплекс сўзларининг жойига анъанавий иборалар ўринлашиб кетар.

Бизнинг тадқиқотларимиз шуни кўрсатмоқдаки, Меъморий ансамбл тузиш санъати Ўрта Осиё меъморчилигида жуда хилма-хил йўналишларга эга бўлиб, кўп қадимий даврларда вужудга келган. Бу масалани чуқурроқ ёритиш учун муаммони шаҳарлар тараққиёти жараёнида ансамбл ва комплексларнинг шаклланиши асосларидан бошлаб кўриб чиқиш зарур.

Меъморий ансамбл тузиш санъатининг тараққиёт йўллари.

Шаҳарсозлик тарихидан маълумки Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз каби қадимий шаҳарларнинг таркибий қисмини туркум-туркум қилиб қурилган жамоат бинолари, маҳалла марказлари ва уларнинг атрофини қуршаб олган турар-жой бинолари ташкил этади. Мана шу жамоат бинолари ва маҳалла марказларининг қурилиш услубларида маълум қонуниятлар аниқланган. У ҳам бўлса уйғунлашган муҳит – ансамбл яратиш санъатидир. Ўрта Осиёнинг иссиқ табиий иқлими энг қадим замонлардан бошлаб шаҳар қурилишда майдон ва кўчаларнинг маълум тарзда шакллантирилишини тақозо этган. Чунончи миллоддан олдинги минг йилликнинг ўрталарида мавжуд бўлган шаҳарчаларнинг бугунги харобалари Бозор қалъа, Бургут қалъа, қалъали Қир ва бошқаларда жамоат биноларини маълум даражада ажратиб қурилганлигини кўрамиз.

Ўрта Осиё шаҳарсозлиги тарихига назар солганда шу нарса яққол кўринадики, меъморий ансамбллар тузиш санъати қадимдан тараққий этиб келиб XVI-XIX асрларда жуда кўблаб янги усулларни келтириб чиқарган. Ваҳоланки бу давр меъморчилик обидаларини IX-XIII ва XIV-XV асрлардан сақланиб қолган осирий аътиқалар билан солиштириб баъзи бир одамлар асоссиз равишта кейинги асрлардаги Ўрта Осиё меъморчилигини таназзулга юз

тутган деб нотўғри хулосалар қилишади. Аслида эса бундай эмас. Тўғри, ХВИ-ХИХ асрларда бунёт этилган иморатлар ўзининг геометрик шаклланиши, нақшлар ва рангларининг ишлатилиши, маҳобати жиҳатидан темурийлар даври биноларига нисбатан озгина соддароқ кўринишга эга. Аммо ўзбек хонликлари даврида Бухоро ва Хивадаги мадраса ва хонақоҳларнинг гумбазлари миёнсаройлари, хужраларининг ечимлар этибор берсак уларда турли-туман конструктив ва меъморий ечимлар ишлатилганлигини, кишини лол қолдирувчи даражадаги гумбаз ички нақшланишларини учратамиз. Бухородаги Кўкалдош, Абдуллахон, Мири Араб, Абдулазизхон мадрасаларининг миёнсаройлари, дарсхоналари ва масжидчалари ҳамда Нодир Девонбеги ва Хўжа Зайнуддин хонақоҳлари гумбазларининг ички безаклари бунинг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Шунингдек, ХВИ-ХИХ асрлар шаҳарсозлигида шаҳар маҳаллалари ва қишлоқ марказларида, аҳоли яшаш жойлари оралиқлари ҳамда чеккаларида қарвон тўхтови жойларида, муқаддас табиат ўчоқлари (бирор бир булоқ, дарахт, тош, сой сингари) ва авлиё-анбиёлар саждагоҳи ёки қароргоҳлари қошида пайдо бўлган ансамбллар ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Уларнинг асосий элементлари ҳовуз, масжид, хужра ва ҳар қайси ҳолатда яна қатор бошқа хона ёки иншоотлардан иборат.

Маҳалла ансамбллари Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабз, Қўқон, Гиждувон ва яна қатор шаҳарларда шу бугунгача сақланиб қолган бир неча ўнлаб маҳалла марказлари мисолида маълум. Шаҳар ва қишлоқ ташқарисидаги ансамбллар сирасига эса Самарқанд областидаги Хўжа Аҳрор, Хўжа Исмоил Бухорий, Маҳдуми Аъзам, Қашқадарё вилоятидаги Хусам ота, Касби қишлоқидаги ансамбл, Бухоро ҳудудида Қиз Биби, Хўжа Ўбон, Навоий вилоятида Қосим Шайх сингари кўпгина ансамблларни киритиш мумкин.

Уларнинг аломати шундаки ҳовуз, булоқ ёки қудуқ атрофида бир неча йиллар давомида одамларнинг тўхтаб ўтиши, дам олиши ва сиғинишига хизмат қиладиган қатор иморатлар эркин тарзда, узлуксиз кенгайиш сифатида шаклланган. Одатда соя-салқинлик яратувчи дарахт ва гулзорлар уларнинг

ажралмас қисми сифатида намоён бўлади. Шуларни ҳисобга олиб бундай ансамблларнинг шаклланиши илмий адабиётда композитсия жиҳатидан эркин тарздаги (русчасига свободная ёки живописная композитсия) ансамбллари номини олаган.

Г.А. Пугаченкова Бухоро савдо гумбазлари ва Самарқанддаги Гўри Амир ҳамда Қутби Чаҳордахум (XIX асрда бузиб ташлаган) макбараларнинг шаҳар структурасида йўналтирувчи ҳаракат ўқи бўйлаб жойлашганлигини ҳисобга олиб Ўрта Осиёнинг ўрта асрлардаги шаҳарсозлигида яна бир ансамбл яратиш усули – композитсия ўқи ҳаракат бўйлаб жойлаштириш (осевая композиция) санъати мавжуд бўлган деган ғояни илгари сурган.

Меъморий ансамбллар шаҳар жамоа марказларида масштаби, беағи, рангли ечими билан тор кўчалар ва ясси томли, мумтоз деворли турар-жой бинолари орасида яққол ажралиб турган. Уларнинг маҳобатлари, минора ва гумбазлари шаҳар ва қишлоқлар шамонли (силует)нинг шаклланиши ва ифодаланишида асосий вазифани бажарган.

Ансамбл сирасига кирмайдиган бинолар уюшмасини комплекс деб номламоқ лозим. Бунга мисол тариқасида маҳаллаларнинг айрим-айрим қисмларини, қишлоқ даҳаларини ташкил этувчи турар-жойлар гуруҳларини ва дўкон, устахона, хўжалик иморатлари мажмуасини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Демак Ўрта Осиё шаҳарсозлигида меъморий ансамбл ва комплекслар яратиш санъати бош омил деб ҳисобланади. Ансамбллар тузиш усуллари мавжуд бўлган. Уларни турлари ва жойлашувилар тузиш усуллари мавжуд бўлган. Уларни турлари ва жойлашувига қараб ўрганиш шаҳар ҳамда аҳоли пунктларининг композитсион шаклланишининг моҳиятини очиб беришга хизмат қилиш мумкин.

Назорат саволлари:

1. Тарихий шаҳарлар, уларнинг вужудга келиши ва тараккий қилиши шакллари
2. Қандай меъморий ансамбл ва меъморий комплексларни биласиз
3. Меъморийансамблва комплекс тузишсанъати

4.Шаҳарпанорамасивасилуэти деганда нимани тушунасиз

5.Шаҳар марказларида трансформация жараёни қандай жараён

Адабиётлар рўйхати:

1.Каримов И.А. Идея национальной Независимости. Ташкент: Узбекистан, 1998. –С. 78.

2.Амензаде Р.Б. Композиционные закономерности монументальных сооружений Азербайджана XI – XVII веков. Баку: Елм, 2007. –С. 224 с илл.

3. Архангельский В.Е. Вопросы архитектурного построения ансамблей центров городов Узбекистана дисс. На соискание ученой степени канд.арх.-М.,1952.

4.Архитектурные ансамбли Москвы / ХУ-начала ХХ веков // Принципы художественного единства. - М.: Стройиздат, 1997.-С.460 с илл.

5.Аскарлов Ш. Дж. Регион – пространство – город. -М.: Стройиздат, 1988. - 200с., илл.

4 - Мавзу: Илмий техник тараққиётнинг шаҳарсозликка таъсири. шаҳарлар чегараларининг ва шакллари кўринишларининг нисбийлиги.

Режа :

1. Илмий техник тараққиётнинг шаҳарсозликка таъсири
2. Шаҳарсозликда ҳудудларга ажратиш масалалари
3. Мухитни ташкил этишда масштабнинг ўрни

Калит сўзлар:Техник тараққиёт, архитектура, транспорт, ҳудуд, муҳит, Индустириал шаҳар, аҳоли пунктлари

1.Илмий техник тараққиётнинг шаҳарсозликка таъсири

Янги шаҳарларнинг режавий тизими ва уларнинг архитектура кўрилиши ишлаб чиқариш базасига катта аҳамият кўрсатади. Кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи янги шаҳарларда аҳоли ҳудудлари ва ишлаб чиқариш ҳудудлари алоҳида жойлашган бўлиши керак. Бундай шаҳарларда санитар-ҳимоялаш ташкилотлари ва ҳудудлари катта аҳамиятга эга ва шу билан бирга транспорт инфратизими ривожланганлиги, ҳамда яшаш жойи ва муҳнат қилиш ҳудудлари ўзаро боғлиқлиги қулай бўлиши керак. Машина ишлаб чиқарувчи янги шаҳарларда аҳоли ва ишлаб чиқарувчи ҳудудлари аксинча ёнма-ён ҳолда бўлиши мумкин. Илмий шаҳарлар тизимида тартиб бўйича, тўрттадан кам бўлмаган функционал бўлим фаолият кўрсатади: институт ҳудуди, аҳоли ҳудудлари, жамоат маркази ва хордиқ чиқариш ҳудуди. Янги шаҳарнинг катталиги унинг мураккаб дарасига, фазовий жойларга ва функционал элементларига эга.

Шаҳар архитектура қиёфасини маънолиги унинг муҳим сифатидир кўпгина омиллар энг аввало режалаштириш туркумини қулайлиги келишилганлиги унинг қисмлари билан ҳамоханлигидир.

Қаерда фаоллий муаммолар бартарафэтилган бўлса жамоат марказларин тизими мавжуд бўлса ва аниқ ажратилган саноат ҳудудлари ўзаро боғлиқ йўл коммуникациялари бўлса, одатда шаҳар қиёфаси таъсирли. У аниқ ва инсон тамонидан тушуниб олинади. Шаҳар қиёфаси равшанлигини унча кам бўлмаган

омиллардан – бу ўз ўзига хос қайтарилмаслигидадир. Айнан шаҳарларни ўзига хослиги орқали уларнинг кўп қирралиги намоён бўлади. Шаҳар қиёфаси ўзига хослиги ўзаро доимий ҳаракатдаги омилларни, табиий муҳит, тархий мерос шаҳарсозлик саноатини даражаси, техникавий имкониятлари ва бошқалар натижасида эришилади. Жойларни табиий шароитларда, шаҳар ривожланадиган жойда юзага чиқиш имконияти бўлган ҳолларда ёрқин архитектуравий композициясини барпо этиш ва шаҳар қиёфасини ўзига хослигига эришиш кўп ҳолларда яширилган.

Сўнгги йилларда молия, кредит, божхона хизматларининг янги турлари юзага келди. Шунинг учун ҳам шаҳарлаштириш ва умуман урбанизация жараёнлар ривожлана борган сари индивидуумнинг, интеллектуал муносабатларнинг ривожланишига, уларга ишлаб чиқариш лакомотивлари сифатида қарашга олиб келади.

Илмий-техник тараққиёт логистикага бевосита таъсир кўрсатди ва кўрсатади. Турли алоқа воситалари юзага келди. Транспорт тезлиги бениҳоя ўсиб бормоқда. 20-30 йиллар илгариги самолёт, поезд, автомобиль тезликлари билан ҳозирги транспорт тезлигини солиштириб бўлмайди. Темир йўлда ҳам автомобиль йўлларида ҳам ҳоҳ шаҳар ичида бўлсин, ҳоҳ шаҳар ташқарисида бўлсин бекатлар, тўхташ жойлари оралиқлари ва уларнинг сони камайиб бормоқда.

Бинобарин илгари саноат ишлаб чиқариши шовқин, чанг, тутун ва бошқа экологик ноқулайликлар, катта юк тушириш ва юклаш майдончалари ҳамда шу туфайли темир йўл билан бевосита боғлиқ эди. Энди эса бу жараёнларнинг интенсивлашуви уларнинг эгалайдиган ҳудуди ва жойлашадиган жойининг ўзгаришига олиб келмоқда.

Бугунги кунда аҳоли пунктларининг аҳолиси сонини ҳисоблашда мавжуд бўлган фақатгина шаҳар ташкил қилувчи, хизмат кўрсатувчи ва ўз фаолиятига эга бўлмаган аҳоли гуруҳларигагина тақсимлаб ҳисоблашнинг ўзигина етарли эмас.

Масалан, АҚШда анчадан бери аҳоли бандлигини қуйидаги гуруҳларга бўлиб ҳисоблашади:

1) Мутахассислар – бу олий маълумотли (малакали) мутахассислар (муҳандислар, ўқитувчилар, врачлар), эркин мутахассис соҳиблари ва алоҳида ёки ноёб истеъдод вакиллари (муסיқачилар, композиторлар, олимлар, артистлар, спортчилар ва б.);

2) Бошқарувчилар – юқори табақали мансабдорлар, тадбиркорлар, хўжалик ва маъмурий аппаратда ҳал қилувчи вазифаларда банд одамлар;

3) Муассаса хизматчилари – оддий хизматчилар, банк, муассасалар, транспорт хизматчилари;

4) Савдо ишчилари – бевосита савдо, банк ходимлари, акция ва бошқа қимматли қоғозларнинг олди-сотдиси, реклама ва шу кабилар билан боғлиқ аҳоли;

5) Ўрта техник پرسонал-усталар, маълум ҳунар соҳиблари, тор ихтисослик техниклари;

Операторлар – шофёрлар, дастгоҳда ишловчилар, бирор бир касб соҳиблари;

6) Турли соҳа ишчилари – оғир иш бажара оладиган ишчилар;

7) Турли хизмат ва бошқарув соҳасида банд шахслар – қўшимча хизмат ходимлари, маиший хизмат соҳасидаги оддий ишчилар, овқатланиш муассасалари ишчи-ходимлари, қўриқлаш, навбатчилик, осойишталик посбонлари, меҳмонхона, турли маҳкама ва муассаса хизматчиси ва оддий ишчилар.¹

Кўриниб турибдики юқоридаги маълумотда шаҳарлашув учун зарур бўлган турли соҳа ва босқич ходимлари ҳисобга олинган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги кунда ва яқин келажакда Ўзбекистонда янги шаҳарлар қурилишига эҳтиёж ва ҳожат йўқ. Аини пайтда бажарилаётган лойиҳалар мавжуд шаҳарлар ва шаҳар посёлкаларининг ривожланиши билан

¹Commercial Atlas and Marketing Guide. Cicago, 1990, P.46

боғлиқ. Шу туфайли бош планларни ишлаб чиқиш чоғида янги шаҳарни лойиҳалаётгандек эмас, эски шаҳарни қайта қуриш усулини қўллаш керак.

Янги аҳоли яшаш пунктларининг вужудга келиши.

2. Шаҳарсозликда ҳудудларга ажратиш масалалари.

Қишлоқ хўжалигида эса қишлоқ аҳоли пунктларининг меъморий режалаштириш (лойиҳалаш –АПОТ) ва қишлоқ посёлкалари (кўрғонлари)нинг лойиҳаларини тузиш билан боғлиқ. Улардаги шаҳарлашув омиллари – аҳолининг шаҳарни ташкил қилувчи ва хизмат кўрсатувчи гуруҳларининг кескин ўзгарганлиги, туризм, молия-кредит, бошқа турли янги сервиснинг юзага келганлиги билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам эндиги лойиҳаолди ҳисобларида юқоридагиларни назарда тутмоқ лозим. У билан бўлган турар жой фондини кўпайтириш энди шаҳарга қўшиладиган янги ҳудудлар эмас, шаҳар ичида самарали фойдаланилмаётган ерлар ва кўп қаватли (турар жой, жамоа ва бошқа турдаги бинолар) иморатлар қуриб зичликни ошириш ҳисобидан ҳал қилиниши лозим.

Шаҳарсозликда шундоққина кўриниб турган бир муаммо мавжудки, у бевосита жамоа марказлари билан боғлиқ. Бу айниқса XIX асрдан бошлаб саноат ишлаб чиқариши кескин ўсиши юзага келганлиги туфайли шу давргача, тахминан 2,5 минг йил шаҳарсозликнинг асосини ташкил қилиб келган омил – уларни муҳофазасини таъминлаб, бетартиб ўсишини чегаралаб келган мудофаа деворларининг йўқ бўлиб кетишидир. Ўша давргача бутун дунёда шаҳарлар қаъла тарзида мудофаа деворлари ичида маълум қонуниятлар асосида чегараланиб келинар эди. Шаҳарларнинг аҳоли яшайдиган ҳудудлари, ишлаб

чиқариш иншоотлари, жамоа бинолари, кўча ва дам олиш жойлари маълум мутаносибликда шаклланди. Индустириал шаҳарлар эса бундай чегараларсиз эркин ўсабошлади. Натижада шаҳарларнинг турли ҳудудлари номутаносиб равишда ривожлана бошлади. Буни тартибга солиш учун функционал зоналарга бўлиш сингари бесамара усул танлаб олинди. Саноат зоналарини соғломлаштириш чораларини ишлаб чиқиш ўрнига у ерда ва унинг яқинида тураржой, жамоа бинолари ҳамда дам олиш зоналарини қуриш таъқиқлаб қўйилди. Бунинг натижасида бир томондан ўз чанги, мойи, тутуни, шовқинига ўралиб қолган кўримсиз саноат раёнлари юзага келган бўлса, иккинчи томондан одатда шаҳар марказини эгаллаган жамоа марказлари ўртада қисилиб қолди. Саноат марказлари тобора ривожланаборган сайин шаҳар марказидан узоқлашган янги ва янги тураржой туманлари юзага келабошлади. Бу тураржой туманлари катта ва йирик шаҳарларда шаҳар жамоа марказларидан бир неча километр, баъзида ўнлаб километр масофага узоқлашиб кетди. Шаҳарнинг асосий функцияси – жамоа муносабатларини шакллантириш аҳамияти пасайиб кетди. Қишлоқ аҳолисининг оммавий миграцияси шаҳарларда шунчаки ётоқ туманларини келтириб чиқарди. Бундай жойларда истиқомат қиладиган аҳоли бир неча кунлаб шаҳар жамоа марказларига боришга имкон тополмайди. Унинг вақтининг катта қисми йўл қатновига сарф бўлади. Бу эса шаҳар марказидан узоқлашган аҳоли учун янги алтернатив жамоа марказларини яратиш эҳтиёжини келтириб чиқарди. Монотсентрик шаҳарлар ўрнига политсентрик шаҳарларни лойиҳалаш, вақтни тежаш мақсадида дистантсион алоқа боғлаш имконини берадиган технологияларни жорий қилиниши зарурати юзага келди.

Бу масала ҳал қилиниши зарур аммо барча шаҳарлар ўзининг бош жамоа марказларига эга. Масалан мегаполис Нью Ёркда аҳоли унинг марказий қисми бўлган Манхеттен ва ундаги Бродвейга чиқади. Парижда Елесей майдонига, Москвада Қизил майдон, Киевда Хрешатикка, Тошкентда Мустақиллик майдонига сайр қилгани чиқишади. Бунинг учун шаҳар марказларида пиёда юрадиган кўча ва майдонлар, сайлгоҳлар ташкил қилиниши керак.

Мавжуд шаҳар жамоа марказлари ўртада қисилиб қолганлиги учун уларни ривожлантиришнинг уч йўли бор. Биринчиси иморат зичлиги ва баландлигини ошириш; иккинчиси – ер остидан унумли фойдаланиш; учунчиси шаҳар марказидаги иморат ва хизмат кўрсатиш турларини туташ кўчалар бўйлаб давом эттириш. Бунда ҳар уччала ҳолатда ҳам ер остидан унумли фойдаланиш зарур. У ерда омборхоналар, автомобил тўхташ жойлари ва жойига қараб бошқа иншоотларни жойлаштириш мумкин. Жамоа марказларини шакллантиришда мобил иншоотлар, кичик архитектура шакллари ва ландшафт архитектурасидан кенг фойдаланиш лозим.

3. Муҳитни ташкил этишда масштабнинг ўрни.

Муҳитни ташкил этишда масштаб, яъни миқёс муҳим ўрин тутаяди. Одам борлиқни муҳитдаги мавжуд элементларнинг ўзаро бир-бирига ўлчамлари, шакли, ранги билан бўлган нисбати туфайли қамраб олади. Уларнинг жойлашуви эса табиат томонларига нисбатан амалга оширилади. Одамлар жуда қадим замонлардан бошлаб қуёшнинг чиқиши (ва ботиши), юлдузларнинг ҳаракатланишидан фойдаланишган. Буни шаҳарсозлик ва географияда ориентатсия дейишади. Ориентатсия сўзи лотинча “ориенс (ориентс)”, яъни кун чиқиш томони маъносини англатади. Дарҳақиқат ўзбек тилида ҳам шарқ томон “кун чиқиши” ёки “кун” (яъни “қуёш”) деб юритилади. Кунга қараб вақтни ҳам ўлчашган, ўзига хос турлича календарлар тузишган, ҳатто узунлик ўлчовларини ҳам тузишган. Масалан, стадион сўзининг ўзагини ташкил этувчи “стадий” сўзи узунлик ўлчовини билдиради. Қадимий Юнонистонда қуёшнинг нурлари кўрина бошлаган даврдан бошлаб, қуёш тўла чиққанигача босиб ўтилган масофа бир стадий деб қабул қилинган ва у 165 – 185 қадимга тенг бўлган. Шу масофада югуриш йўлакчалари бунёд этишган. Уларнинг кейинги тараққиёти стадионларнинг яратилишига олиб келган.

Дастлаб инсоннинг табиат қўйнида ўзининг жойлашган жойини ва ҳаракат йўналишини аниқлаш учун зарур бўлган ориентатсия кейинчалик ҳар бир бино ва иншоотларни, уларнинг мажмуаларини ўзаро жойлаштириш учун зарур омилга айланди. Зеро бугунги кунда ҳар бир тураржой, жамоат бинолари ва

айрим иншоотларни табиат томонларига нисбатан жойлаштиришга махсус талаблар қўйилади. Уни келтириб чиқарган бир неча омиллар мавжуд. Буларнинг ичида асосийси санитар-гигиеник талаблар ҳисобланади. Чунки ҳар бир хона сахнига маълум даражада қуёш нури тушмаса у захланиб қолади, у ерда турли зарарли микроорганизмлар вужудга келади. Бизнинг сер қуёш, иссиқ табиий шароитимизда ёзда хона ва биноларнинг ҳаддан зиёд қизиби кетиши тузатилади. Бинобарин ундан муҳофазаланиш талаб қилинади. Бунинг биринчи шarti бинолар ориентатсиясига эътибор беришдан иборат. Экватордан шимолда жойлашган деярли барча мамлакатлар учун энг яхши ориентатсия биноларни жанубий шарққа қаратиб қуриш ҳисобланади. Бунга ўз вақтида машҳур олим Абу Али ибн Сино ҳам эътибор берган эди. “Агар уй қурмоқчи бўлсангиз, - деб ёзган эди бу буюк табиб: соғлом шамоллар эсадиган тепаликни танланг. Бино эшик ва деразаларини шарққа қаратиб қуриш, чунки шарқ қуёшининг нурларидек фойдали нарса йўқ.”

Ориентацияга бўлган бунчалик катта эътибор тураржой комплекслари ва ҳатто раёнларининг ҳажмий – режавий, композитсион шаклланишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ориентатсиянинг иқлим шароитида муҳим ўрин тутганлигини таъкидлаб, унинг келиб чиқиши кишининг фазода ҳаракат қилишидаги предметларни илғаб олиш жараёнига эътиборни қаратиш лозим. Бинобарин ориентатсия қуёш чиқиши ва ботиши билан боғлиқлиги шарқ-ғарб ориентатсия ўқини ташкил этади. Унга перпендикуляр тарзда шимол – жануб ўқи жойлашади. Булар табиатнинг тўрт томонини белгилаб беради. Ал Хоразимий, ал Форобий асарларидан дунёнинг яна икки томони – осмон ва ер қаъри борлиги англашилади. Демак дунёнинг олти томони ва шунга мувофиқ учта координат ўқи мавжуд. Мана шу уч ўқ биноларнинг уч ўлчами (баландлик, эни ва бўйини белгилаб беради). Шунинг учун дунё уч ўлчамли саналади. Бироқ архитектура иншоотлар, айниқса шаҳарсозлик элементлари кўпинча бир нуқтадан эмас, балки ҳаракат давомида илғор олинади. Шунинг учун ҳам кўпинча архитектурани геометрия ва стереометриядан фарқли ўлароқ тўрт ўлчамли деб ҳисоблашади. Бунда тўртинчи ўлчов мезони сифатида вақт

бирлиги қабул қилинади. Чунки улкан иншоотлар, бинолар мажмуалари, шаҳарсозлик элементлари вақт бирлигида кузатилади ва шу тарзда киши онгида муҳрланади.

Назорат саволлари:

1. Илмий шаҳарлар тизими қандай тизим
2. Илмий техника тараққиётининг шаҳарсозликка таъсир қилувчи омиллари қандай
3. Шаҳарларни ташкил қилувчи омиллар
4. Қандай индустриал шаҳарларни биласиз
5. Янги шаҳарларни лойихалашда саноат биноларининг аҳамияти

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси. (асосий тушунча ва тамойиллар). Тошкент: Ўзбекистон, 2003.
2. Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси // дарслик, 1 қисм. Тошкент: Чўлпон, 2009, 160 б.
3. Пўлатов Х. шаҳарсозлик тарихи. Тошкент: 2009
4. Исамухамедова Д.У. шаҳарсозлик асослари // Ўқув қўлланма. Тошкент: ТАҚИ, 2000, - 140 б.
5. Ахмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Тошкент: ўзбекистон, 1995. – 215 б.

5-Мавзу: Ҳозирги замон чет эл шаҳарсозлигида янги фикрлар. Барқарор шаҳарлар ва “Ақлли архитектура” тушунчалари.

Режа:

1. Шаҳар функционал қисмлари қиёфаларига таъсир этувчи омиллар
2. Саноат қисмларини қиёфаларини шакллантириш тамойиллари
3. Барқарор шаҳарлар ва “ ақлли архитектура” ҳақида

Калит сўзлар: Архитектура, инновация, образ, иншоот, шаҳарсозлик маданияти, урбанизация, парамодерн, биоархитектура, барқарор шаҳар, нанотехнология, зоналаштириш.

1. Шаҳар функционал қисмлари қиёфаларига таъсир этувчи омиллар

Шаҳар архитектура қиёфасини маънолиги унинг муҳим сифатидир кўпгина омиллар энг аввало режалаштириш туркумини қулайлиги келишилганлиги унинг қисмлари билан ҳамоханглигидир. Қаерда фаоллий муаммолар бартарафэтилган бўлса жамоат марказларин тизими мавжуд бўлса ва аниқ ажратилган саноат ҳудудлари ўзаро боғлиқ йўл коммуникациялари бўлса, одатда шаҳар қиёфаси таъсирли. У аниқ ва инсон тамонидан тушуниб олинади. Шаҳар қиёфаси равшанлигини унча кам бўлмаган омиллардан – бу ўз ўзига хос қайтарилмаслигидадир. Айнан шаҳарларни ўзига хослиги орқали уларнинг кўп қирралиги намоён бўлади. Шаҳар қиёфаси ўзига хослиги ўзаро доимий ҳаракатдаги омилларни, табиий муҳит, тархий мерос шаҳарсозлик саноатини даражаси, техникавий имкониятлари ва бошқалар натижасида эришилади. Жойларни табиий шароитларда, шаҳар ривожланадиган жойда юзага чиқиш имконияти бўлган холларда ёрқин архитектуравий композициясини барпо этиш ва шаҳар қиёфасини ўзига хослигига эришиш кўп холларда яширилган.

Урбанизацион жараёнлар ва унинг мутацияси бутун бир бошли жамият ривожланишига олиб келувчи омил ҳисобланади. Унинг маҳсули ҳисобланадиган шаҳарлашув жараёни ва шаҳарлар ривожини бевосита мана шу тараққиётнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади. Шаҳарларнинг бу соҳадаги вазифаси янгича технологик жараёнлар, ишлаб чиқаришнинг интенсив

соҳалари юзага келиб таракқий этиши, илм-фан, маданият, ахборотлашув сингари воситалар ривожлана боргани сайин янада муҳим аҳамият касб этиб бораверади.

Урбанизацион жараёнларнинг шаҳарларда ишлаб чиқариш омилларини яратиши, илмий-техник ахборот алмашинувини фаоллаштириш, маданий-ижодий алоқаларни мустаҳкамлашга қулай шароит яратиши аҳоли яшаш жойларининг концентрациялашувига олиб келади. Бинобарин бу ҳолат социал ҳаётнинг маиший томонига таъсир кўрсатувчи ҳолларни келтириб чиқаради. Масалан, аҳоли яшаш пунктларининг жуда ҳам кенгайиб бориши, аҳоли сонининг ошиб бориши, аҳоли яшаш ва ҳаракат қилиш жойлари зичлигини, автомобиллаштириш ва техникалаш жараёнларининг ҳаддан зиёд ўсишига олиб келади. Бунинг натижасида экологик баланс бузилиши муаммолари юзага келади. Табиий муҳит (тупроқ, ўсимликлар олами, ер усти ва ости сув тизими, ҳайвонот дунёси ва б.) ўзгаруви вужудга келади.

Бундай урбанизацион жараёнларни белгилаб берувчи икки кўрсаткич мавжуд. Уларнинг биринчиси шаҳар аҳолиси сонининг умумий аҳолига нисбати кўпайиши бўлса, иккинчиси шаҳарлар сонининг ўсиб бориш кўрсаткичи ҳисобланади.

Шаҳарларнинг ўсиш жараёни шаҳарлар атрофида мавжуд аҳоли пунктлари ёки янгитдан шаклланган аҳоли яшаш жойларини ўзига бўйсиндириш ва қўшиб олиш ҳолатларига олиб келади. Бунда баъзи ҳолатларда шаҳар атрофидаги аҳоли пунктлари мустақил маъмурий чегараларга эга бўлсада, улардаги ҳаёт ёнидаги шаҳар фаолияти ва хизмат кўрсатиш жараёни билан боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда бирон бир шаҳар ва унинг атрофидаги аҳоли пунктлари (баъзида кичик шаҳарлар)дан ташкил топган ягона агломерация юзага келади. Бундай ҳолатга “субурбанизация” дейилади. Унда шаҳар-агломерация маркази, атрофидаги аҳоли пунктлари субурбанизация объектлари дейилади. Бу ибора инглиз тилидаги suburbia (сабербия) сўзидан олинган бўлиб, “шаҳар хорижи” деган маънони англатади. Бунинг натижасида шаҳарга боғлиқ бўлган, бироқ шаҳарни лойиҳалаш чоғида унинг ишлаб чиқариш ва

хизмат кўрсатиш ресурслари сирасига кирмаган ўзаро боғланиб кетган туташ аҳоли пунктлари юзага келади. Бу эса ўз навбатида алоҳида аҳоли пунктининг эмас, балки юзага келган ҳолатни ҳисобга оладиган бош план лойиҳасини ишлаб чиқиш заруратини келтириб чиқаради. Шаҳар ва унинг туташ ҳудудларида ягона ижтимоий ва иқтисодий муносабатни шакллантириш мақсадида уларни ўзаро боғловчи қўшимча тадбирлар ва шаҳарсозлик чораларини амалга оширишга тўғри келади. Агломерация маркази – шаҳарлар барча қулайликларга эга бўлган ҳолатда, туташ зоналар кўпинча бундай чекка ноҳияларда зарурий социал, савдо, маиший хизмат кўрсатиш объектларидан мосуво бўлиш муаммосини ҳал этиш учун унинг индикаторларини аниқлаб олиш талаб этилади.

Маълумки, ҳозирги кунда ҳам шаҳарларни лойиҳалаш асосини XVIII- XIX асрларда юзага келиб, XX асрда ривож топган индустриал шаҳарларни лойиҳалаш ғояси ташкил қилади.

Унинг моҳияти шундан иборатки, саноат ишлаб чиқариши юзага келганида ўзидан олдинги хунармандчилик маҳсули бўлмиш кичик устахона ва цехлар ўрнига бир неча юзлаб ва минглаб одам ишлайдиган улкан корхоналарни юзага келтирди. Улар девор билан ўраб олинган феодал шаҳарларнинг структурасига сиғмай қолди. Янги ишлаб чиқариш ва логистика воситалари пайдо бўлди. Уларнинг барчаси бўш ҳудудларда транспорт воситалари (темир йўл ва автомобиль) билан боғланган аҳоли пунктларини лойиҳалашни тақозо қилди. Шундай қилиб саноат ишлаб чиқариши ва темир йўл ҳамда автомобиль транспортига боғлиқ бўлган саноат ёки индустриал шаҳарлар вужудга келди. Унинг биринчи мукамал намунаси сифатида инженер Тони Гарнье томонидан 1902 йилда Франциядаги Сант Этьен индустриал шаҳрини мисол қилиб кўрсатишади.

2. Саноат қисмларини қиёфаларини шакллантириш тамойиллари.

Замонавий меъморчилик асослари дастлаб саноат ишлаб чиқаришининг юксак одимлар билан ривожланиши билан боғлиқ бўлди. XIX аср охирида қазилма бойликлардан кенг фойдаланиш, кўмир қазиб чиқариш ва металл

эритишнинг кенгайиши, у билан бирга инженерлик илмининг таракқий топиши архитектурага металл конструкцияларнинг кенг кириб келишини таъминлади. Ёғоч устун ва тўсинлар ўрнига баъзи ҳолатларда металл устун, тўсин ва соябон конструкциялар қўлланила бошланди.

Биринчи бўлиб 1779 йилда Англияда Северн канали устига чўяндан эни 31 м.ли арка шаклида қилинган кўприк қурилди. Шундан сўнг, 1793-96 йилларда Сандерленд (шимолӣ-шарқӣ Англия)да узунлиги 72 м бўлган темир ва чўяндан ишланган ясси аркали кўприк қурилди. Кейинчалик металл конструкциялар таракқӣети 100 м дан анча узун бўлган металл тўсинли ва вантга осилган кўприклар қуриш имкониятини берди.

Саноатда янгича материаллар, чунончи металл прокат ва ойнанинг турли ўлчамларда кенг ишлаб чиқарилиши инженер Джозеф Пакстонга 1851 йилда Лондонда “Кристалл-палас”, яъни “Биллур қаср” номи билан машҳур бўлган оренжерейни қуриш имконини берди. Бу иншоат конструкциялари Анри Лабруст томонидан Париждаги авлиё Женеева ва Миллий кутубхона ўқув залларида металл устун, тоқ ва кенг ойнаванд сатҳларни қўллаш имкониятини берди. Бу эса ўз навбатида Г.Ейфел ва Л.А. Буффалога Париждаги Бон Мария магазинида усти ойнаванд савдо расталарини яратишга туртки бўлди. Кейинчалик бу турдаги магазинлар бутун Европа ва АҚШ бўйлаб кенг тарқалиб кетди. Шундай қилиб металл конструкциялар архитектурага кенг кириб кела бошлади. Саноат биноларининг устун ва тўсинлари чўян ва пўлатдан қилина бошланди. Кўп қаватли бинолар каркасини металлдан қилиш ғояси дастлаб Чикаго (АҚШ)да юзага келди. Маълумки Чикаго АҚШ нинг шимолини жануб билан ва шарқини ғарб билан боғлаб турувчи муҳим чорраҳа ва почта шаҳри эди. У бошқа шаҳарлардек дастлаб асосан ёғочдан қурилган эди. Ёғочдан тикланган Чикагода 1871 йилда содир бўлган ёнғин шаҳарни қисқа муддатда тиклаш заруратини келтириб чиқарди. Бу зарурат баланд қаватли-осмонўпар иморатларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Дастлаб Чикагонинг қайта тикланишида муҳим ўрин тутган, кейинчалик бутун дунёда “замонавий архитектура” деб ном олган усулнинг ёйилишига катта ҳисса

кўшган Чикаго архитектура мактаби осмонўпар иморатларнинг келиб чиқиши учун катта хизмат қилди. Мана шу мактаб асосчиси деб саналадиган Уилям ле Барон Дженни 1883-86 йилларда Чикагода пўлат каркасли Хоум Иншюрэнс Билдинг номли кўп қаватли иморатни қурди. Мана шу вақтларда асли ўзи Бостон (АҚШ)ли бўлган Салливен 1874 йилда Парижга бориб бир неча ой давомида Нафис санъатлар мактаби ишлари билан танишди. 1875 йилда Салливен Чикагога келиб Барон Дженни ва Чикаго архитектура мактаби фаолияти билан танишади. Бу ердаги ишлар, айниқса осмонўпар иморатлар ғояси унинг диққатини ўзига тортади. Европадан функционализм ғояларига тўлиб келган Салливен баланд биноларнинг функционал асослари назарияси билан шуғуллана бошлади. У 1884-85 йилларда Буффалода Гаранти Траст Билдинг осмонўпар биносини қурди. Мана шу бино қурилиши битгач у “Бадиий нуқтаи назардан қараладиган маъмурий баланд бинолар” мақоласини эълон қилди. Бундай чиқишларида Салливен илк бор осмонўпар иморат концепциясини яратиб берди: “Биринчидан, - деб ёзган эди у, - қозонхона ва машиналар учун ертўла керак, иккинчидан магазин, банк ва бошқа тадбиркорлик муассасалари учун биринчи қаватда хоналар керак – улар учун қулай, кенг, ёруғ, шинам кириб-чиқиш йўллари ва йўлаклари бўлиши зарур ... учинчидан иккинчи қават керак. Бу ерда одатда катта ойнаванд кенг хоналар жойлашади. Тўртинчидан идоралар учун бир неча қават керак. Бу қаватлар бир-бирига ўхшаш ва ҳар бири асалари инини эслатадиган хизмат хоналари жойлашади. Ва ниҳоят бешинчиси юқоридаги техник қаватларда ертўладаги қозонхоналар учун сув резервуарлари, инженерлик тармоқлари, қувват ускуналари ва бошқалар. Салливеннинг бу ғояси горизонтал лойиҳаланадиган иморатларни вертикал жойлаштириш мумкин бўлган тўрт ярусини кўрсатиб берди: 1) ер ости қаватлари; 2)йўл сатҳидаги хоналар; 3) ер усти, йўл сатҳидан юқорида бўлган қаватлар; 4) ер ости ва ер усти қаватлари учун хизмат қиладиган энг юқоридаги техник қаватлар. Шундан сўнг пастга бир неча қават, тепага бир неча ўн қават кетадиган осмонўпар иморатлар юзага келди. Умуман олганда Салливен ашаддий функциячи эди. У Францияда бўлганида

табиатшунос Ла Марк тадқиқотларидан илҳомланиб функционализм назариясини ишлаб чиққан эди. Чунончи Салливен бундоқ деган эди: “Табиатда барча нарса ўз кўринишига эга, бошқа сўз билан айтганда, ўз шаклига, ташқи ифодасига эга, мана шу туфайли уларнинг моҳияти очилади ва бир-биридан шу жумладан бизлардан ҳам ажралиб туради...”. Ҳар бир шакл ўзининг функциясидан келиб чиқади. Функция ўзгармаса, шакл ўзгармайди”. Бу албатта йирик функционалистик фикр ҳисобланади.

Чикаго архитектура мактаби келтириб чиқарган баланд иморатлар туркуми Нью Йоркнинг Манхеттен номли марказий райони, АҚШ нинг бошқа шаҳарлари Даун таунлари, Европа ва Япония шаҳарлари марказларининг шаклланишига асос бўлди ҳамда иморатсозликда янги эстетик йўналишни келтириб чиқарди. Бу эстетик йўналишнинг бадиийлиги металл ва ойна (шиша)нинг қўлланилиши, баландликка интилиш билан ажралиб турар эди.

Темирбетоннинг қурилиш материяли сифатида кашф этилиши ҳам шаҳарлар эстетикасида улкан бурилиш ясади. Бетоннинг турли кўринишлари жуда қадим замонлардан маълум бўлган. Масалан Римдаги Пантеоннинг қурилишида, гумбазини ёпмасидан бундан икки минг йил илгари бетон ишлатилган эди. Бироқ 1867 йилда Франциялик Жозеф Моненинг темирбетон материалига патент олиши бу материалнинг келгусида асосий қурилиш материалига айланиб кетишига сабаб бўлди. У дастлаб гултувак ясаётганида ишлатаётган бетони яхши қотмаётганлиги туфайли уни сим билан ўраб чиқди. Эртаси куни қотиб қолган композицион материални кўриб ўзи ҳам қотиб қолди ва унга патент расмийлаштирди. Кейинчалик у темирбетон қувурлар, темир йўл шаллари ва бошқа нарсалар ясади.

Биринчи бўлиб 1892 йилда Франсуа Эннебику пойдевордан бошлаб томигача темирбетон конструкциядан ташкил топган каркасли иморатни ишлаб чиқди.

Темирбетон конструкцияли иморатларнинг кенг қўлланилишида Огюст Перре, Петер Беренс, Эрик Менделсон, Ле Корбюзье ва бошқалар катта ҳисса қўшишди. Бутунлай темирбетондан ташкил топган шаҳар марказлари, саноат

комплекслари, тураржой туманлари вужудга келди. Собиқ шўролар ҳукуматида эса қатор-қатор уйсозлик комбинатлари, темирбетон ишлаб чиқариш заводлари қурилди. Бутун мамлакат бўйлаб бир-бирига ўхшаш, зерикарли, кўпинча йирик панелли уйлар юзага келди. Шаҳарлар эстетикасига путур етди. Бироқ бошқа мамлакатларда монолит уйсозликнинг илғор кўринишлари ишлаб чиқилди. Италияда инженер Пер Луиджи Нерви, Германияда Отто Фрай, Японияда Кензо Танге ва бошқа мамлакатларда темирбетон пластикаси, тектоник имкониятларидан фойдаланиб кенг пролётли, органик архитектура, структурали бионик архитектура йўналишларини юзага келиши устида катта ишлар олиб борилди.

Бу ишни Эрик Менделсон ўзининг “Эйнштейн минораси” 1920-21 ишида бошлаб берган эди. Бу иморатда меъмор темир бетон пластикадан усталик билан фойдаланиб, гўёки бошқа планеталар архитектурасига ўхшаб кетадиган экспрессив шаклни яратган эди. Бундай футуристик ёндашув Ле Корбюзенинг Роншан (Франция) яқинидаги Нотрдам ибодатхонасининг капелласида ҳам мужассамлашган эди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бу иморат ташқи кўринишидан католиклар магистрларининг бош кийимини маълум даражада эслатади. Буюк меъмор мана шу иншоотни лойиҳалаганда магистрлар қалпоғини моделлаштирган, яъни асос қилиб олган ёки ўшандан асотсиатив образ ярата олган бўлиши мумкин. Шунга ўхшаган фикр Валтер Гропиуснинг Александрия университетидаги қурган масжиди архитектураси борасида ҳам пайдо бўлади. Бу иншоот ерда турган улкан гумбоз шаклида бўлиб, унинг шакли, ранги Бағдод ва Стамбулдаги руҳонийлар салласини эслатади.

Мумбайдаги Кибертекстуравий тухум.

Бетоннинг пластика яратувчи ва экспрессив шакллар чиқара олиш хусусиятларидан Франк Ллойд Райт ҳам ўзининг Нью Йоркдаги Гуггенхайм (Абстракт санъатлар) музейида, Эро Сааринен Нью Йоркдаги Кеннеди номли халқаро аэропорти ва Жeneral моторс компанияси учун қурган Сув минорасида, Оскар Нимейернинг Каракасдаги музейи, ҳамда Кензо Тангенинг Токиода қурган Катта ва Кичик спорт ареналарида усталик билан фойдалана олишган.

Юқорида келтирилган мисолларни функционализм, конструктивизм, рационализмнинг баъзида гўзалликни қурбон қилиб функция, конструкция ёки рационаллик ғояси туфайли яланғоч архитектурага олиб келган интилишларга қаратилган муножаат деб ҳисоблаш мумкин. Чунки замонавий архитектура кўп ҳолатда соф ғоя ва қурилиш индустриясининг қулига айланиб қолган эди. Бу соҳада буюк меъморларга эргашиб анчагина ғўр ишлар қилиб қўйилди. Юқоридаги архитектура усталари эса янги қайқириқ билан чиқиб архитектуранинг замонавий эстетик имкониятларини кўрсатиб беришди.

Темирбетоннинг яна бир ажойиб имкониятларидан бири бу турли катаксимон ва тўрсимон структураларни яратишга қодирлигидир. Ле Корбюзье Марселдаги “Қуёш таратувчи уй”ида, Чандигархдаги Олий суд биноси, Аҳмадободдаги туларжой биносида, Оскар Нимейер Бразилиядаги Кафедрал ибодатхона иншоотида мўъжизакор структуралар яратишди. Темирбетондан ажойиб структурали иншоотлар қуриш айниқса Пер Луиджи Нерви ижодида яққол кўринади. Унинг Туримдаги Кўргазмалар зали (1948) ва Римдаги Спорт саройи (1957). Туриндаги Меҳнат саройи (1960) бунга мисол бўлади.

Мана шу мисолларда металл, ойна (шиша), бетон, темирбетон сингари материалларнинг пластика бериш, шакл чиқариш, конструктив имконияти ва бошқа томонларидан архитектуранинг моҳиятини кўрсатиб беришда усталик билан фойданилган. Бунинг натижасида архитектура ва шаҳар эстетикасида бадиий жиҳатдан тамоман янги қиёфа юзага келди. Бироқ буларнинг барчаси XIX аср охири – XX асрда жаҳонда кенг тарқалган “Замонавий архитектура”

деб ном олган, баъзида индустриал архитектура деб номланадиган бадийй услубга тегишли эди.

Бугунги кунга келиб ИТ ва ГИС технологиялар ривожини, нанотехнологияларнинг архитектурага таъсирини кузатиш мумкин. Бир тарафдан ёш архитекторларни эркин ижод қилишига имконият бермаган замонавий архитектура даҳоларининг ижодиётдан (ва ҳаётдан) кетиши иккинчи жиҳатдан илмий – техник тараққиёт XX асрнинг охиригача чорагидан олдинроқ ёш архитекторларга эркин ижод қилиш имкониятини берди. Архитектурада бошқа санъат соҳаларидаги каби постмодерн, яъни “янгидан сўнг,” хат тейх-техниковий тараққиёт, парамодерн сингари бир неча тамоман янгича йўналишларни юзага келтирди. Компютерда лойиҳалаш тамоман янги имкониятларни берди. Ўтган асрлардаги саноат тараққиёти кўп ҳолатларда экологиянинг бузилишига олиб келди. Мана шуларнинг барчаси санъат ва архитектура соҳасида янги йўналишнинг юзага келишини тақазо қилди. Бугунги кунга келиб архитектурада қадимдан маълум бўлган мустаҳкам, қулай ва чиройли девизларига барқарор экологик соғлом, ақлли муҳит ва архитектура сингари янгича талаблар юзага келди. Компютер графикаси тамоман янгича шакл тузиш имкониятларини яратган бўлса, нанотехнология, генлар муҳандислиги кўз илғай олмайдиган муҳитга кириб бориш ҳамда ундан меъморчиликда фойдаланиш имкониятларини яратди.

Анъанавий чизма геометрия усуллари бугунги кунда эскириб қолди. Учта координат ўқларига асосланган Декарт координаталар тизимининг ўзигина лойиҳалаш учун етарли эмас. Замонавий киноматография илғор анниматсион ва 3Д ҳажмли лойиҳалаш усулларида фойдаланиб бошқа санъатлардан анча илгарилаб кетди. Автомобил заводлари, мебел фабрикаларидаги илгари мавжуд бўлган фрезерлик ускуналари ўрнини бугунги кунда 3Д ИТ компютерлар билан жиҳозланган станокларнинг янгича, автомат усуллари эгалади. Уларнинг ичидаги дастурлар 3Д принтер имкониятини беради ва хоҳлаган шаклдаги қуйиб ёки пресслаб тайёрлаб чиқариб беради. АҚШ ва Европанинг баъзи ерларида 3Д принтерларда хоҳлаган одам ўзига идиш ёки жиҳон чиқариб

олиши мумкин. Медицинада 3Д принтерлар орқали устувор клеткалардан инсон организмине етиштиришяпти. Мана шу технологиялар архитектура, жумладан шаҳарлар эстетикасига ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади.

Мутахассисларнинг фикрига кўра углеродли нанотрубканинг кашф этилиши кишилик фаолиятини тубдан ўзгаришига олиб келмоқда. Унинг асосида ўта мустаҳкам ва айни пайтда енгил бўлган композит материаллар ишлаб чиқилмоқда.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки ИТ технологиялар, айниқса 3Д принтерлар ва анимацион технологиялар кашф этилиши ҳамда умум технологик тараққиёт санъатнинг барча турларига таъсир кўрсатди. Буни музыка ва кўшиқчилик, театр санъати, тасвирий санъат ва бошқа санъат турларида компьютер воситасида ақл бовар қилмайдиган шакллар, кўринишлар, ҳолатлар ва эффектлар пайдо қилиш воситаларида кўриш мумкин. Бир неча ўн минг ва ҳатто бир неча юз минглаб одам сиғадиган стадион ва махсус майдонларда голограмма, лазер нурларидан, турли янгича ёритгичлардан фойдаланиб мисли кўрилмаган шоулар ташкил қилинмоқда. 3Д, 5Д, 7Д кинотеатрларда томоша қилинаётган ситуациянинг ҳарорати, хиди, ёмғир ёғиш сингари эффектлари ташкил қилинмоқда. Мана шуларнинг барчаси замонавий одамларда янгича сезги ва туйғу, янгича эстетика дид ва маҳоратни тарбияламоқда. Шунинг учун ҳам бугунги кунда индустриал архитектурадан мерос қолган оддий куттига ўхшаган иморатлар ҳеч қандай бадий қизиқиш уйғотмаяпти. Эски давр архитектураси ҳар томонлама замондан орқада қолиб кетмоқда.

Ҳозиргача қўлланилиб келинаётган техник ва технологик тараққиёт сўзлари ўрнига электроника ва электротехника тараққиёти сўзларини қўллаш тўғрироқ бўлади. Чунки электроника ривожини компьютер технологиялар тараққиёти ва умумжаҳон ягона алоқа воситаси ИНТЕРНЕТ тармоғини келтириб чиқарди. Электроника ривожсиз электрон микроскоплар ва улар келтириб чиқарган технологик тараққиётни тасаввур қилиб бўлмайди. Электрон микроскоплар нафақат генлар инженериясини, балки умуман

инженерлик соҳасининг, шу жумладан қурилиш соҳасининг ривожига олиб келди. Унинг ёрдамида қурилиш материалларининг спектрал анализини ўтказиб, турлича структурали композицион материаллар яратиш мумкин.

Мутахассисларнинг фикрига кўра углеродли наноайчалар металл, бетон, керамика, ойна (шиша) ва бошқа қурилиш ашёлари билан жуда ҳам яхши бирикади ва турлича енгил, ўтамустваҳкам, шаффоф, ўзини-ўзи тозалай оладиган материаллар ҳосил қилади. Сегментни нанозаррачалар даражасида фракциялаб ва унга бошқа нанозаррали материаллар қўшиб нанобетон ҳосил қилиш мумкин. Нанобетонлар ўта мустваҳкам, сув ўтказмаслик ва бошқа ноёб хусусиятга эга. Бунинг натижасида илгари темирбетон, вант (пўлат арқонлар) армотментдан бажарилган кобиқ (облочка) ҳамда тўқимасимон структурали шаклларнинг янгича авлодини яратиш имконияти юзага келди. Бунинг учун баъзида молекулалар дарачасидаги турлича тирик тўқималар, бошқа органик ва анорганик молекулаларнинг тузилиши ўрганилиб, унга ўхшаган структуралар моделлаштирилмоқда. Замонавий архитектурада ривожланиб бораётган бу йўналиш архитектурада “бионика” деб ном олган. Хорижий мамлакатларда у “парамодерн” услубининг бир йўналиши сифатида ҳам қарашади. Аслида уни молекуляр ёки атомар архитектура деб номласа тўғри бўлади. Чунки “био” сўз ўзаги тирик, биологик модда жисмларни билдиради. Биз кўриб чиқаётган шакллар эса анорганик моддаларнинг структуравий тузилишига ҳам дахлдордир. Масалан, мутахассислар орасида “фуллерин” деб ном олган “тотал дизайн” ғоясининг муаллифи америкалик инженер – архитектор Ричард Бакминстер Фуллернинг “геодезик гумбазлари” углерод атомларининг ўзаро бирикиш структураси тарзида тайёрланган элементлардан шаклланган. У 1947 йилдан бошлаб шарнинг ярми ва тўртдан уч қисмини ташкил қиладиган йиғма элементлардан ташкил топган “геодезик гумбазлар” турлари устида изланишлар олиб борди ва 1967 йилда Монреалдаги Бутунжаҳон кўрғазмасида диаметри 80 м ни ташкил қиладиган АҚШ павилонини лойиҳалади. “Фуллерин” – бу кўп элементли футбол коптогига ўхшаган 20 та олти бурчакли

углерод даври ва 12 та беш бурчакли углерод атомларининг 60 тасини ўзида мужассамлаштирган ичи бўш шарсимон иншоотдир.

Парамодерн деб ном олган замонавий архитектуранинг бу кўриниши, тобора ўзига хос мустақил услубга айланиб бормоқда. Шунинг учун ҳам уни мустақил услуб деб аташ мумкинки, унда тамоман янгича қурилиш материаллари, лойиҳалаш усуллари, янгича шакллар қўлланилмоқда. Парамодерн объектларининг асосий қисмини анъанавий усул ҳозиргача мавжуд бўлган қурилиш ашёларидан тиклаб бўлмайди. У нанотехнологияларга мўлжалланган ва бу объектларнинг кўпчилигини фақатгина компютерда лойиҳалаш мумкин.

Уни чизиқли Декарт координатлар геометрияси ва анъанавий чизма геометрия воситаларида қуриб бўлмайди. Бу архитектура тўрли тўқималар тарзида шаклланади ва шунинг учун ҳам зилзилабардош ва мустаҳкам ҳисобланади.

Шу давргача мавжуд бўлган Декарт координатлар чизиғига асосланган геометрик усулда лойиҳаланган биноларнинг бузилишининг асосий сабаби шундаки, уларнинг асослари кўпинча тўғри чизиқ ва тўғри бурчаклардан ташкил топган. Зилзила кучи эса тўлқинсимон таъсирга эга. Бинобарин тўлқинли таъсир кучига тўғри чизиқ ва тўғри бурчаклар тўғаноқ келиб, сейсмик таъсирни сўндириш имкониятига эга эмас. Қурилиш ва меъморчиликда XX аср охирида вужудга келган Парамодерн услуби XX аср бошларида юзага келган тасвирий санъатдаги супрематизм (лотинча супремус –яъни, олий деганидан) йўналиши ғояларига қарама-қарши тарзда юзага келган десак тўғри бўлади.

Европада XX аср бошларида Огюст Перре ва Петер Беренс бошлаб берган соддалаштирилган геометрик жисмлар шаклидаги архитектура саноат ишлаб чиқариш ривожланиш жараёнига мос тушди. Бу ижодий йўналиш тезда кенг минтақаларда ўз тарафдорларини топди. Германияда Баухаус, АҚШда Чикаго архитектура мактаби, собиқ шўролар мамлакатаида конструктивистлар (конструктивистлар) бу йўналишни дастак қилиб олишда ва унинг ривожланишига хисса қўшишди. Жумладан Москва архитектура институтида

ўтмишда қўлланилган бадий услублар ва хусусан ордер архитектураси ўрнига ҳажмий-фазовий композитсия таълими киритилди.

3. Барқарор шаҳарлар ва “ ақлли архитектура” ҳақида

Бунинг натижасида XX аср меъморчилигининг асосини ташкил этувчи индустриал иморатсозлик бутун ер юзи бўйлаб бир бирига жуда ҳам ўхшаб кетадиган пораллелопипедсимон иморатларни келтириб чиқарди. Уларнинг барчасида меъморий ижодиёт Декарт координаталар тизимига таянган бўлиб, унинг уч нури бўйлаб композиция шакллантирилди эди. Асосан XX асрга мансуб бўлган ғишт, бетон, панел, темирбетондан қурилган куттисимон иморатсозлик қурилиш технологиялари “супремантизми” номини олди. Мана шу йўналишларнинг ғоявий моҳиятини ўзига сингдирган супрематизм тарафдорлари (К.С. Малевич) абстракционизмнинг авангард йўналиши сифатида юзага келиб, тасвирий аҳамиятга эга бўлмаган тўрт бурчак, уч бурчак, тўғри чизикларнинг ассиметрик тарзда, турли рангларда ўзаро боғланишни композициянинг моҳияти қилиб олишарди. Шунинг учун ҳам индустриал архитектура супрематистик архитектура сифатида эътироф этилади. Ўрта асрларда Ўрта Осиё меъморчилигида сейсмик уйнинг пойдеворида бўлган таъсирини камайтириш мақсадида унинг асосида кум, шағал, қайроқтошлар, харсангтош, жун, қамиш сингари демпферловчи материаллар тўшашган. Парамодерн иншоотлари учун эса кўпинча пойдевор зарур эмас. Бинолар шакли эса антисупрематистик шаклда яратилади. Бунда нафақат биноларнинг антисейсмик ҳолати, балки бугунги шаҳарсозлик ва экологик жараён келтириб чиқарган “барқарор шаҳарлар”, “ақлли архитектура” тамойиллари тўлақонли намоён бўлади.

Наноматериалларнинг меъморчиликда қўлланилиши шаҳарлар эстетикасининг янги йўналишининг келтириб чиқарди. Архитектура лойиҳалашда бадий лойиҳалаштириш – дизайнга кенгроқ ўрин берилди. Эндиликда фантазияга кенг йўл очилди. Компютер ёрдамида хоҳлаган шаклни лойиҳалаб бичиш мумкин. Бинолар мустақамлиги ошади, қурилиш муддати

кискаради, атроф-мухитга зиён етказилмайди, тежамкорликка эришилади, турли қулайликлар яратилади.

Бунинг учун архитекторлар, қурувчилар, дизайнерлар нафақат меъморчилик, қурилиш технологиялари ва бадиий лойиҳалаш қонуниятларини, балки биохимия, микробиология, генетика ва генлар инженерлиги каби қатор бошқа фанларни ҳам ўрганишмоқда. Бу соҳада айниқса Заҳа Ҳалдид ва Норман Фостерлар ва Япония архитекторлари катта ишлар қилишди. Заҳа Ҳалдиднинг Бакудаги Ҳайдар Алиев маркази ва Гуанчжоудаги Опера театри диққатга сазовордир. Бу опера театрида нанобетон билан турли конструкциялар ўзгарувчан хоналар тузиш имкониятини бериши билан бирга айна пайтда мустаҳкам ва гўзал иншоот яратиш имконини берди.

Соҳа мутахассисларининг фикрига кўра яқин келажакда таркибида нанонайчалари бўлган ўзига хос наносимчалардан бино эгасининг геномига мос келадиган нанотўқимадан ташкил топган биноларни яратиш мумкин. Пружина ҳолатидаги пўлат симдан ташкил топган каркас сават сингари тўқилади потех деб номланадиган ёнмайдиган мато билан ичкари ва ташқарисидан қоплаб чиқилади. Уларнинг оралиғи иссиқ-совуқдан муҳофааза қилиш мақсадида ғаво билан тўлғизилади. Пойдевор сифатида керакли нуқталарда харсангтошлари. Бунда ёпмалар оралиғидаги ҳавони бошқариш йўли билан хона харорати назорат қилиб турилади. Бино ташқарисига соя қилиш ва экологик мақсадда турли чирмовчиқ ўсимликларни ўстириш мақсадида капрондан ишланган махсус тўр ўрнатилади.

Ноанъанавий архитектура иншооти сифатида 2010 йилда Ҳиндистонда қурилган Мумбай Киберструктуравий Тухумни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу тўқила тўр ичига жойлаштирилган қийшайтириб қўйилган тухумни эслатувчи иншоотдир.

Шанхайда яратилган наноқоплама девор ва дераза ойналарига ўрнатишга мўлжалланган бўлиб қуёш энергиясини йиғувчи батареялар вазифасини бажаради ва энергия тежамкорлигини таъминляди.

Россиялик архитектор Ю.В. Шевнин ДНК молекулаларининг тузилишига ўхшаш турли қобикни кашф этди. Энди у мия нейронларининг тўқимаси асосида қурилиш иншоотининг тўқимасини яратиш устида иш олиб бормоқда.

Фулерин ва саватсимон тўқимали қобиклдан дизайнерлар Декарт координатлар ўқлари ўрнига ромбометриқ тизим координатларини қўллашмоқда. Бунда ромбометриқ матритса иккита тетрайдри ва октайдридан ташкил топади. Шунингдек тўрға осилган сув томчиларига ўхшаш қобиклардан бинолар қуриш ғояси ҳам кўтарилиб чиқмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, нанотехнологиялар асосида шаклланаётган иншоотлар, айниқса фуллеринлар, ромбометриқ бинолар, томчисимон бошқа тўқимали қобиклар анъанавий кўчалар тизими ҳамда шаҳарлар структурасига планировка жиҳатидан жуда ҳам мос тушмайди. Бунинг учун шаҳарсозлик услубияти ҳам ўзгариши керак. Балки автомобил транспортдан ташқари электромобил, монорелс, осма йўл ва бошқа янгича транспорт турлари қўлланилиши тўғри бўлар. Шаҳар структураси шунга мос равишда ўзгариши керак.

Япониялик олимлар бундан ярим аср муқаддам Виктория-регия деб номланувчи нилуфарсимон гул тузилишини ўрганиб чиқиб сувда қалқиб юривчи шаҳарчалар лойиҳасини ишлаб чиқишган эди. Ҳозирги пайтда улар “Кема-уй” деб номланувчи қалқиб юривчи нанотехнологик иншоот лойиҳасини ишлаб чиқишди. Бундай иншоотлар жуда ҳам кўп лойиҳаланган. Смарт Ҳоусе (Ақлли уй) деб номланувчи иморатлар шаҳарсозликка кенг кириб келди. Абу Даби, Дубай, Тайван, Малазия, Сингапур ва бошқа ерларда бира тўла бир неча минг киши истиқомат қилишига мўлжалланган уйлар қурилмоқда. Шаҳарларни лойиҳалаш ва шаҳарлар эстетикаси тўғрисидаги тушунча ва фикрлар ҳам шунга мос равишда ўзгариб бориши керак. Нанотехнология ва ИТ ҳамда ГИС технологиялар ривожини тамоман янгича шаҳарсозликнинг келиб чиқишини тақозо қилмоқда. Анъанавий функционал зоналаштириш ўта пиримитив тушунчага айланиб қолди. Бу догмадан қутилиш учун мобил ва интенсив технология замонида шунга мос равишда мобил ва интенсив фикрлаш лозим.

Ўшандагина замонавий бош план (режа) ва унга мос шаҳарлар эстетикаси юзага келади.

Назорат учун саволлар:

1. Шаҳарлар қандай функционал қисмларга ажратилади
2. Урбанизацион жараён қандай жараён
3. Саноат ишлаб чиқариш худудларининг шаҳарсозликка таъсири
4. Шаҳарсозлик маданияти деганда нимани тушунасиз.
5. Ақлли архитектура тушунчаси қандай тушунча

Адабиётлар рўйхати:

1. Аҳмедов М. Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. -215с.
2. Аҳмедов М. Қ. Меъморий мерос/Самарқанднома; Темурнома. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2011, 211с., илл.
3. Байхаки А.Ф. История Масъуда (1030-1041 годы), изд. 2-е дополненное. - М.: Наука, 1969.
4. Бабуров А.В. Проблемы сохранения исторической среды (обзор). ЦНТИ по гражданскому строительству и архитектуре. -М.: 1977. 57 с.
5. Бакланов Н.Б. Архитектурные чертежи узбекского мастера XVIв.

6-Мавзу: Ўзбекистон шаҳарсозлигининг истиқлол даври вазифалари ва шартлари. Ландшафт дизайни ва меъморликдаги инновацияларнинг янги шаҳарсозликка таъсири.

Режа:

1. Истиқлол йиллари меъморчилиги
2. Шаҳарлар қиёфасини янгича шакллантириш масалалари
3. Табиий ва сунъий ландшафтларнинг қўлланиш тамойиллари

Калит сўзлар: Истиқлол, ландшафт, меъморчилик, шаҳарсозлик, барқарор, инновация, декоратив боғ-роғ, чорбоғ, фаввора, худуд, ансамбл.

1. Истиқлол йиллари меъморчилиги.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда демократик ҳуқуқий давлат, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти ва кучли фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилган кенг кўламли ислохотлар бутун жаҳон эътиборини ўзига тортмоқда. Бундай туб ўзгаришлар замирида истиқлолимизнинг бош меъмори юртбошимизнинг фидойилиги ва жонқуярлиги ётиши ҳеч кимга сир эмас. Мана шундай глобал ривожланишнинг яна бир намунаси сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил, 12 март куни, Р-3806 сонли Тошкентнинг эски шаҳар қисмини 2020 йилгача бўлган даврда ривожлантириш ва ободанлаштириш бўйича қабул қилинган фармойишини кўрсатиб ўтиш мумкин.

— Истиқлол меъморчилигида янгича жамоат бинолари ва уларни лойиҳалаш йўналиши шаклланди. Уларнинг бадиийлигини кучайтириш мақсадида ансамбл, комплекс ва ландшафт меъморчилигига кенг ўрин берилмоқда;

— Истиқлол мафкурасини акс эттирадиган Тошкент шаҳридаги Олий Мажлис биноси, Алишер Навоий Миллий боғи ансамбли, Анжуманлар саройи мажмуаси ва бошқа меъморий ансамбл ҳамда комплексларнинг шаклланиш қонуниятлари чуқур илмий таҳлил қилиниб, ОТМ талабалари ва лойиҳачи – амалиётчи архитекторлар орасида мунтазам ўрганилиб борилиши лозим;

Ўзбекистон меъморлиги ва шаҳарсозлиги истиқлол мафкурасини белгилаб берадиган мана шу йўлдан оғишмай ривожланиб бормоқда. Буни биргина мисол Тошкентимиз юраги- Мустақиллик майдонининг ижодий қиёфасида кўришимиз мумкин.

Ўзбекистон жуда қадим замонлардан бошлаб жаҳон маданиятининг шаклланишида муҳим ўрин тутиб келган. Фикримизнинг исботи сифатида бу ердаги Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шахрисабз, Андижон, Қўқон каби тарихий шаҳарларнинг ўзининг меъморий обидалари билан дунёга машхур эканлигини эслатиб ўтиш қифоя.

Мустақиллик йилларида миллий қадриятларининг тикланиши ва унинг асосида олиб борилган тадқиқотлар Ўзбекистон ҳудудида шаҳарсозлик маданиятнинг вужудга келиш тарихи милoddан аввалги биринчи минг йиллик бошларига бориб тақалишини кўрсатмоқда. Бинобарин, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Қарши ва Шахрисабзнинг 2700 йиллиги, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги ЮНЕСКО ва бошқа нуфузли хорижий ташкилот ҳамда чет эл мамлакатлари элчихоналари ва олимлари эътирофи иштирокида нишонланганлиги фикримизнинг далилидир.

Бироқ, собиқ шўролар ҳокимияти даврида, миллий меъморлик мана шундай қадимий шаҳарсозлик анъаналари етарлича ҳисобга олинмаганлигини кўрамиз. Чунончи Самарқанд, Андижон, Бухоро ва бошқа тарихий шаҳарларимизда қурилган типовой 4-5 қаватли турар жойларни, кинотеатр, кафе ва бошқа кўпгина иморатларни Россиянинг Магнитогорск, Челябинск шаҳарлари, Беларусия ва Украина республикаларининг кўплаб шаҳарларида учратиш мумкин эди. Бунинг сабаби шундаки, ўша пайтларда қабул қилинган қатор дастурларнинг мақсади индустриал усулни қўллаб, аҳолини турар жойларга бўлган эҳтиёжини қондириш эди. Бироқ бу дастурлар амалга ошмади ва 1980-йилларнинг охирларида юзага келган сиёсий аҳвол бир қатор ўзбошимчаликларга олиб келди. Бунинг натижасида аҳоли уй –жой билан етарлича таъминламаганлиги туфайли 1980 йилларнинг бутун собиқ шўролар мамлакати бўйлаб қишлоқ хўжалиги экин майдонлари ҳисобидан индивидуал

уй жой сектори ривожлана бошлади. Саноат корхоналари ва бошқа объектлар хусусийлаштирила бошланди. Лойихалаш тизими издан чиқиб кетди. Меъморчилик ва шаҳарсозликни ҳуқуқий йўлга солиш муаммоси юзага келди. Шу туфайли Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси билан Давлат Қурилиш кўмитаси асосида Ўзбекистон Давлат архитектура ва қурилиш кўмитаси ташкил қилинди. Тез орада “Турар жой кодекси”, “Шаҳарсозлик кодекси” қабул қилинди. Бу қонунлар асосида архитектура ва қурилишни ривожлантиришга қаратилган қатор фармойиш ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди. Шулар асосида лойихасиз қурилиш таъқиқлаб қўйилди. Давлат бюджети ва маҳаллий ҳокимиятлар маблағи ҳисобидан шаҳарлар, қишлоқ аҳоли пунктларининг бош планларининг тузиш тартиби белгиланди (Бугунги кунда шаҳарлар бош планлари марказлашган ҳолда Республика Ҳукумати томонидан амалга оширилмоқда).

Маълумки собиқ шўролар даври архитектураси ва шаҳарсозлиги XIX аср охири XX бошларида Европада юзага келган функционализм оқими қонун-қоидалари асосида шаклланган эди. Шу туфайли бу оқимнинг асосини шаҳар ҳудудини саноат, турар жой, дам олиш, жамоа маркази каби функционал зоналарга бўлиш принципи ташкил қилар эди. Функционализм йўналиши дастлабки XIX-XX аср бошларида саноат шаҳарларини қуриш чоғида ўзини оқлаган эди. Кейинчалик у догмага айланиб қолди ва шу туфайли Европада 1960-чи йилларда ундан воз кечилди. Бироқ таассуф билан шуни таъкидлаш керакки, шўролар тизимидан меърос қолган бу ғоядан воз кечиш баъзи лойихаловчилар учун ҳануз қийин кечяпти. Чунки шаҳарсозликка оид баъзи бир меъёрий ҳужжатларда шаҳарни функционал зоналарга бўлиб қуриш ғояси ҳамон эътироф этилмоқда. Франция, Голландия, Германия ва бошқа мамлакатларда XX асрнинг охири чорагигача саноат зонаси сифатида фойдаланилган ва бугунги кунда бўш ётган денгиз порти, складлар, завод ва фабрикалар, ҳудудлари турар жой ва дам олиш масканлари сифатида қайта лойихалаётганлигини кузатиш мумкин.

Бу борада мустақиллик йилларида Ўзбекистон шаҳарсозлигида ҳам талайгина ишлар қилинди. Чунончи Самарқанддаги кўн заводи, спирт-арок заводи, трикотаж фабрикаси, Бухорода пахта заводи, гўшт комбинати, Фарғонада ёғ-экстракт заводи, Андижон, Ургенч ва бошқа шаҳарларда собиқ шўроларнинг марказга йўналтирилган иқтисодиётига қаратилган талайгина бўш ётган саноат корхоналари ва улкан складлар худуди янги мақсадларда қайта бошдан планировка қилинди. Бу худудларинг аксарияти савдо-сотик муассасалари ёки кўкаламзорлаштирилган майдонлар сифатида ишлатилмоқда. Лекин ҳали хануз бўш ётган мана шунга ўхшаш талайгина саноат корхоналари худудларидан самарали фойдаланилмаяпти. Бунга эски шаҳарсозлик меъёрлари ва усуллари йўл қўймаяпти. Шунинг учун ҳам эски усуллардан воз кечиб, Республикамиз шаҳарсозлигида юртбошимиз ташаббуслари билан амалга оширилаётган ишлар чуқур илмий таҳлил қилиниб, шаҳарсозлик амалиётига кенг татбиқ этилмоғи лозим. Маълумки шаҳарсозликнинг бош омилларидан бири бу ишлаб чиқариш кучлари, аҳоли яшаш пунктларининг ўзаро жойлашуви ва уларнинг ўзаро боғловчи йўллар тизимининг шаклланишидир. Шу туфайли креатив инновацион ғоялар асосида Асака ва Самарқандда автомобил заводлари, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Тошкентдаги вагон-ремонт заводи, металл қуйиш заводи, мотор заводи ва вилоятлардаги қатор текстил фабриклари, гилам фабрикалари, логистика марказлари ва бошқалар бунёд этилди. Қисқа муддатда тамоман янги мазмундаги саноат бинолари меъморчилиги саноат бинолари меъморчилиги юзага келди.

Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонни бошқа вилоятлар билан боғловчи темир ва автомобил йўли, Фарғона водийсига олиб борувчи тунелли тоғ довони йўли, ўнлаб кўприк ва йўл ўтказгичлар бунинг гувоҳидир.

Ҳар қандай муҳит унда яшовчи инсонларнинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда уларга мослаштирилади. Инсон атроф-муҳитдан фақат ўзининг ички талаблари ва интеллектига мос келадиган элементларни танлаб олади. Ўзи яшовчи жараёнда атрофдаги турли хил фрагментларни интеграция қилиб, ўз атрофида бутун муҳит ҳосил қилади. Айниқса, атроф-муҳитни безашда катта

аҳамиятга эга бўлган ландшафт архитектураси ва дизайни асосий бинонинг образини очиб беришда муҳим рўл ўйнайди. Ландшафт дизайни нафақат шаҳар архитектурасида, балки қишлоқ муҳити ва архитектурасида ҳам жуда муҳим ҳисобланади.

2. Шаҳарлар қиёфасини янгича шакллантириш масалалари.

Ўзбекистон иқлим шароитини ҳисобга олиб, шаҳарсозликда ландшафт архитектурасини қўллаш йўналиши юзага келди. Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврида кенг ривожланган декоратив боғ-роғлар ва чорбоғлар, фавворалар бунёд қилиш санъати давом эттирилиб, Тошкент шаҳрида Аква парк, Шаҳидлар хотираси мажмуаси, Алишер Навоий номидаги Миллий боғ ва ўнлаб бошқа боғлар, фавворалар ландшафт меъморчилигини янгича босқичга кўтарди. Тошкентдаги Бўзсув ва Ургенчдаги Шовот каналлари ёқасидаги оромгоҳларнинг яратилиши соҳилбўйи архитектурасини юзага келтирди.

Ўзбекистон меъморлари уюшмаси томонидан 2010-йил, 15-16-май кунлари Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Хоразм вилоятида “Қишлоқларни архитектура шаҳарсозлик жиҳатларидан ривожлантириш”га бағишланган илмий-амалий семинар-кенгаши ўтказилди. Бунда, вилоят қишлоқ аҳоли пунктларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини ҳисобга олган ҳолда, қишлоқ фуқаролар йиғинлари ҳудудларини меъморий режалаштириш ва ташкил қилиш лойиҳаларини қишлоқ аҳоли пунктлари бош режалар лойиҳалари билан биргаликда ишлаб чиқиш мақсадида 2009-2013-йилларга мўлжалланган вилоят дастури ишлаб чиқилди ва шулар асосида вилоятда кенг ишлар амалга оширилди.

Хоразм воҳасидаги қурилиш ва ободончилик соҳасида олиб борилаётган улкан ишларни вилоят маркази Урганч шаҳри мисолида яққол кўриш мумкин. Шаҳарнинг табиий географик-жойлашуви Амударё шаҳобчаси - Шохобод канали билан боғлиқ.

Бугунги кунда Пахлавон Махмуд, Абу Алғозий, А.Баҳодирхон, Ал-Хоразмий кўчаларининг ўзаро боғланиши илк марта халқа тизимида янгитдан барпо этилди.

Шаҳарнинг марказида жойлашган ушбу кўчаларнинг ландшафти ўзгарибгина қолмай, улардаги бинолар ҳам қайта қурилиб ҳамда реконструкция қилиниш самараси ўлароқ янгича тус олди.

Буларнинг барчаси инновацион ғоялар амалга оширилмоқда. Ҳовуз ва фаввораларни лойиҳалашда янгича технологиялар қўлланилмоқда, турли суғориш ускуналари, жумладан автоматик пуркагичлардан фойдаланилмоқда. Илгари дарахтлар тури ва кўринишига етарли эътибор берилмаган бўлса, эндиликда каштан сингари хавони яхши тозалайдиган, қуюқ соя берадиган, тикка ўсадиган, одам организми учун зарур бўлган фитоцидлар ишлаб чиқарадиган игна баргли дарахтлар, гул ва буталарнинг янгича турларига кенг ўрин берилмоқда. Мустақиллик даври шаҳарсозлигининг инновацион ғояларидан яна бири Андижон, Фарғона, Наманган, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлармисолида тадбиркорлик объектларини ўз ичига олган ўрта каватли турур жойлардан ташкил топган шаҳар иарказий магистралларини шакллантириш фаолиятидир. Бу амалиёт анъанавий расталарни замонавий технологиялар асосида қайта тиклаш ҳаракатидан ташкил топиб, халқ учун қулай ва Европа шаҳарсозлигида бугунги кунда қўлланилаётган усулга мос келади.

Мустақиллик йилларида миллий қадриятларининг қайта тикланиши қадамжоларнинг ободонлаштирилиши, узоқ тарихий даврларда миллатнинг фаҳри бўлган шахсларни улуғлаш ғоясини ўртага ташлади. Имом Бухорий, ал Хоразмий, ал Фарғоний, Ғиждувоний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек сингари зотларни улуғлайдиган ўнлаб мемориал мажмуалар, Хотира майдонлари юзага келди. Ўзига хос мемориал мажмуалар тиклаш йўналиши шаклланди. Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Хива, Қарши, Қўқон, Шаҳрисабз ва бошқа тарихий шаҳарларнинг меъморий ёдгорликлар жойлашган ҳудудлари ўзига мос замонавий усулда, туристларга қулай тарзда ободонлаштирилди.

Меҳмонхоналар тизими ривожлантирилди, туризм даромад манбаига айланиб бормоқда.

Республика вилоятларини ўзаро боғлаб турувчи хоҳ темир йўл, хоҳ автомобил йўлларида кезиб юрар экансиз, намунавий уйлар асосида бунёд этилган ва қурилаётган қишлоқ уйларини кўриб қувонасиз. Уларнинг барчаси замонавий савдо-маиший ва инженерлик хизмати инфраструктураси билан таъминланган. Буни ҳорижий меҳмонлар жаҳон шаҳарсозлиги амалиётида мисли кўрилмаган ҳодиса сифатида баҳолашмоқда.

Бироқ, баъзан лойиҳалаш амалиёти шаҳар ва қишлоқларни қайта қуриш талабларига етарлича мос келмаётганлиги кузатилмоқда. Баъзи ҳолатларда аҳоли яшаш пунктлари бош планлари хали ҳам функционал шаҳарсозлик доғмалари асосида тайёрланмоқда. Бунинг натижасида бугунги кунда бўш ётган ёки самарасиз ишлатилаётган собиқ улкан саноат ва склад зоналаридан етарлича фойдаланилмаяпти. Кичик шаҳарларни лойиҳалашда тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган марказий кўчаларни лойиҳалаш талаб даражасида эмас.

3. Табиий ва сунъий ландшафтларнинг қўлланиш тамойиллари.

Шаҳарлар структурасида кичик ва ўрта бизнес объектлари учун етарли ўрин берилмаганлиги турар жойларни нотураржойларга айлантириш заруратини келтириб чиқармоқда. Ўрта махсус касб-хунар таълими объектларининг турларини аниқлаш ва аҳоли пунктида жойлаштиришнинг ягона механизмини ишлаб чиқиш лозим. Ландшафт архитектурасини қўллашда тақлидчиликдан чиқиб, игна баргли дарахт, фаввора ва сув пуркагичларни минтақа ва унинг табиий шароитига мос равишда қўллаш усулларини ишлаб чиқиш зарур. Сўнгги йилларда хорижий мамлакатларда “Барқарор (устойчивый) шаҳар” тушунчаси юзага келди. Бундай шаҳарлар чиқитқисиз ишлашга қаратилган. Ундаги ҳар қандай чиқитқими-ахлатми у, оқава (канализация) сувими у, қайта ишланиб шаҳар муҳандислик тармоғига қайтарилади. Масалан, Копенгагеннинг (Дания) турар жой районида, аҳоли

яшаш жойи ўртасида маиший-хўжалик ахлатини қайта ишлаш заводи қурилган. Уни аҳоли яшаш пункти ўртасида қурилишининг сабаби шундаки, ахлат мана шу аҳоли орасидан чиқади. Бинобарин, уни ташишга бўлган харажат тежалади. Иккинчидан мана шу ахлат сараланганидан сўнг, металл, қоғоз, пластик, ёғоч, латта каби материаллар қайта ишлашга юборилади, унинг ҳеч нарсага яроқсиз қисми махсус ёпиқ камераларда ёкилиб, иссиқлик энергияси ишлаб чиқарилади ва бу энергия мана шу атрофдаги аҳолига жуда ҳам арзон нархда реализация қилинади. Барқарор шаҳарларда ҳамма нарса экологияни яхшилашга, ресурслардан оқилона фойдаланишга ва тежамкорликка қаратилган бўлиши керак. Унда шаҳарларнинг ўсиши шаҳар чегарасидан ташқаридаги ерларни сотиб олиб ёки қўшиб олиб кенгайиши ҳисобидан эмас, балки шаҳар худудидаги самарасиз фойдаланилаётган ерлардан мақсадли фойдаланишга қаратилган бўлади. Шу туфайли биноларнинг баландлиги ва зичлигини оширишга аҳамият берилади. Барқарор шаҳарларда “ақлли архитектура” деган тушунча ҳам пайдо бўлган. Бундай архитектура энергия тежамкор, қулай иморатларни яратишга қаратилган. Унда ҳам иккиламчи (қайта тикланадиган) энергия-чиқиндиларни қайта ишлаб, улардан фойдаланиш, қуёш, ҳаво, сув ва бошқа табиий манбалардан энергия олишга катта аҳамият берилади. Бундай иморатларда қор-ёмғир сувларини жамлаб улардан фойдаланиш, иссиқлик ва умуман энергияни тежаш, имкон даражасида чиқиндилардан оқилона фойдаланишга кенг ўрин ажратилади.

Франциялик архитектор Пьер Лефеврнинг маълумотига қараганда, Франциянинг жанубий шаҳарларида ёзнинг иссиқ кунларида аҳолини жазирамадан ҳимоя қилиш учун ҳозирги пайтда кўчалар тор қилиниб, иморатлар кўчаларга кўпроқ соя соладиган қилиб қурилаётган экан. Сўнгги 60-70 йилларда унутиб юборилган бу усул ўрта асрларда бизнинг анъанавий шаҳарсозлигимизнинг асосини ташкил қилган.

Чет элларда сўнгги пайтларда “Қуёш шаҳар”, “Яшил шаҳар”(архитектор Эдриан Смит) ғоялари илгари сурилмоқда. Улардаги бош мақсад транспорт ҳаракатини иложи борича ер остига тушириш, яшил томлар барпо этиш,

иккиламчи энергиядан фойдаланиш, шаҳар иморатлари бир бирига иложи борича яқин, тикис қилиб қуриб, шаҳар атрофида боғлар ташкил қилишдан иборат. Бу ғоя ҳам ўрта асрлардаги Амир Темур шаҳарсозлигини, унинг шаҳар атрофидаги яратган аҳоли фойдаланиши учун очиқ бўлган чорбоғларини эслатади.

Демак, замонавий шаҳарсозликда функционал шаҳарсозлик догмаларидан воз кечиб, ҳар бир аҳоли пунктларини лойиҳалашда унинг генетик асосини аниқлаб, табиий ўсиш йўллари хисобга олмоқ ва сўнгги йилларда Мустақиллик даври келтириб чиқарган янги усуллари кенг фойдаланиш керак. Қадимги шаҳарсозлигимизга хос бўлган ансамблсозликни ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир шаҳар ўзининг кўринишини сақлаб қолиши учун унинг ўтмишдаги шахристони, чорсуви, расталари, майдонларининг ўрни аниқланиб, янги шаҳар компонентлари билан узвий боғланиши даркор. Замонавий шаҳарларни лойиҳалаш амалиёти Ўзбекистоннинг бой шаҳарсозлиги анъаналари, Мустақиллик даврида юзага келган янги инновацион ғоялар ва хорижий шаҳарсозлик тажрибаси асосида давом эттирилмоғи лозим.

Назорат саволлари:

1. Истиқлол йиллари шаҳарсозлиги қандай ўзгаришлар рўй берди
2. Шаҳарсозликда қандай ландшафт турлари кўлланилади
3. Шаҳарлар қиёфасини шакллантиришда бадиий ва тасвирий воситаларини ўрни қандай
4. Экологик иқлим шароитининг шаҳарсозликка таъсир қилувчи қандай омиллари мавжуд
5. Инновацияларнинг янги шаҳарсозликка қандай таъсир қилувчи омилларини биласиз?

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси. (асосий тушунча ва тамойиллар). Тошкент: Ўзбекистон, 2003.

2. Шаҳарсозлик асослари ва ландшафт архитектураси // дарслик, 1 қисм.
Тошкент: Чўлпон, 2009, 160 б.
3. Пўлатов Х. Шаҳарсозлик тарихи. Тошкент: 2009
4. Исамухамедова Д.У. шаҳарсозлик асослари // Ўқув қўлланма. Тошкент: ТАҚИ, 2000, - 140 б.
5. Ахмедов М.Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи. Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – 215 б.

ГЛОССАРИЙ

1. Агломерация – аҳоли пунктларининг ўзаро гуруҳлашуви;
2. Адир (аридное) ерлар шаҳарсозлиги - бўз ерларда аҳоли пунктини жойлаштириш;
3. Ансамблсозлик - икки ва ундан ортиқ иморатларни уйғунлаштириб куриш;
4. Анъанавий Шаҳарсозлик - янги замондан илгари давр шаҳарсозлиги анъанлари;
5. Аҳоли яшаш жойлари (пункта) - шаҳар, қишлоқ, қўрғон ва шу сингари маълум бир аҳоли яшаш инфраструктураси;
6. Бино - якка олинган, қурилиши тугалланган иншоот.
7. Бош тарх, бош режа, бош план - бино ёки бир неча иморат, аҳоли яшаш пунктларининг ҳудудида жойлашувини ифодаловчи чизма.
8. Боғ санъати - аҳоли ёки унинг маълум тоифаси истироҳати учун маълум қонуният асосида шаклланган боғларни ташкил этиш маҳорати;
9. Вар - қадимги анъанавий чодир - шаҳарлар;
10. Вилла (уй) - Вилла урбано - шаҳар ҳовли (уйи); Вилла рустака - дала уйи, қишлоқ ҳовлиси;
11. Готика - Эуропа санъатидаги услуб;
12. Гулзор - гул экилган майдон, чорбоғ элементини;
13. Дала ҳовли - аҳоли пунктдан ташқарида жойлашган ёзги тураржой;
14. Дюкер - ўзаро кесишган икки сув йўлини ташкил этиш технология маҳсули;
15. Эр урбанистикаси - аҳоли яшаш пунктларининг ер ости ягона инфраструктурасини ташкил этиш;
16. Зоналаштириш - аҳоли пунктини функционал, техник, композицион ҳудудларга, аҳоли пунктларини туман вилоят, регион, давлат миқёсида ҳудудлаштириш;
17. Йўлдош шаҳар - XX аср шаҳарсозлигида мегополислар аҳолисининг ўсиб

боришини бошқариш мақсадида унинг атрофида мустақил аҳоли пунктларини ташкил этиш ғояси;

18. Конурбация - йирик шаҳарларнинг кичик аҳоли пунктларини “суриши” орқали ўсиши;

19. Ландшафт - манзара;

20. Табиий ландшафт - бирламчи борлик;

21. Сунъий ландшафт - антропоген ландшафт;

22. Микрорайон - аҳоли яшаш пунктларини уч босқичли хизмат кўрсатиш воситасида планлаштиришда қўлланиладиган бирламчи аҳоли пункти. Микрорайонлар тураржой районига бирлашади ёки бир неча микрорайон яхлит аҳоли пунктини ташкил этади. Кейинги пайтларда микрорайонлар “дахд” деб ҳам юритилмоқда. Кўпгина ҳолатларда 3 босқичли хизмат кўрсатиш қўлланилаётганлиги туфайли микрорайон ҳам истемолдан чиқиб бормоқда:

23. Маҳалла - Ўзбекистон ва бошқа баъзи бир ёндош мамлакатлар анъанавий ҳамда замонавий шаҳарсозликда қўлланилиб келинаётган аҳоли яшаш пунктнинг социал-ижтимоий бўлаги;

24. Маҳалла маркази - бирламчи маъмурий ўзини бошқарув органи ва хизмат кўрсатиш бино ҳамда хоналаридан ташкил топган уларнинг мажмуаси;

25. Ориентация - биноларни қуёш тушиши ва соя ҳосил бўлишини ҳисобга олиб географик томонларда жойлаштириш;

26. Революризация - “валюта кадрини тиклаш” сўзларидан олинган бўлиб, шаҳарсозликда биноларни таъмирлашнинг усули ҳисобланади.

27. Регенерация - “генларни янгилаш” иборасидан олинган бўлиб, шаҳарсозликда иморатларни, унинг муҳитини яхшилаш тушунилади;

28. Реконструкция - таъмирчиликда меъморий ёдгорликларни қайта тиклаш, таъмирлаш, шаҳарсозликда аҳоли яшаш пунктларини қайта режалаштириш;

29. Схема - шаҳарсозликда бош режа ёки унинг маълум қисмининг, хизмат кўрсатиш чизмаларининг бош режани соддалаштириш воситасида кичикрок қилиб ифодаланиши;

30. Транспорт хизмати схемаси - аҳоли пунктида жамоа, индивидуал, маҳсус

транспорт хизматини кўрсатиш чизмаси, одатда пиёдалар юриш йўлида автоулов тўхташ майдонлари, гаражлари билан биргаликда ифодаланиди;

31. Флористика - “флора”, янги “ўсимлик” сўзидан ясалган бўлиб, ўсимликшуносликни англатади;

32. Урбанизм - “урбано” яъни “шаҳар” сўзидан олинган бўлиб, шаҳарсозликни билдиради. “урбанизация” кенг маънони англатади, чунончи археологияда маданий ҳаётнинг бошланиши, XIX - XX мисолида аҳоли пунктларининг автомобиллашуви тушунилади.